

MAGYAR FILOZÓFIA, OSZTRÁK FILOZÓFIA, FILOZÓFIA

II. RÉSZ

Tanulmányom első részét* Rudolf Hallernak ajánlottam. Az ember ilyenkor nem gondol arra, hogy talán ez volt az utolsó alkalom. 2014. február 14-én halt meg.

Halála másnapján Friedrich Stadler „a pótolhatatlan mentor, kolléga, barát” „elragadó személyiségéről” szolt: „egyedülálló” „szakértelméről, emberségéről, nyíltságáról, humoráról”. Tanítványa, Josef Mitterer így írt: „Amiért Rudolfnak mindenkéltől mindig hálás leszek, az az, hogy abban az időben, amikor Grazban tanultam, olyan légkört teremtett, ami Ausztriában egyedülálló volt, sőt valószínűleg az egész német nyelvterületen. Sok angol és amerikai filozófus számára Graz akkortájt a filozófia egyik központja volt német nyelvterületen, ha nem egyenest a német filozófiai központ.” „[I]nkább atipikus akadémikus filozófus volt [...] Peter Winch egyszer azt mondta, ő »a művész ebben a filozófus cirkuszban.«” Másik volt diákja, Marian David halotti beszédében barátságuk kezdetéről mesélt: hogy az egyik előadás után szívszorongva odament hozzá, hogy ellenvetéseket tegyen. A válasz kitörő lelkesedés volt, hogy egy hallgató ilyen jól tud érvelni.

Miután végre sikerült elindítania könyvsorozatát vesszőparipjáról, az önálló osztrák filozófiáról, a maga írta nyitó kötetre mindjárt egyik tanítványáé (Werner Saueré) következett, aki viszont a koncepciót bírálta. Valamikor én is megírtam a magam kritikáját – egyszer csak jött tőle egy levél, hogy ilyen jó ellenérveket, meglehet, még sose kapott. A filozófiáról szólva csak az érvek voltak fontosak: a ráció. Közben pedig elbűvölő volt.

Egy helyütt ezt írta:

Az eszmetörténet [Geistesgeschichte] gyakran intézménytörténet. Az intézmények története azonban mélyebb érdekesség nélkül marad mindaddig, amíg nem „hatja át a szellem” őket, vagyis amíg a gondolkodó és cselekvő személyiség nem lép elő. Eppen mert csak az erős személyiség képes

NEUMER KATALIN

egy intézményt élettel megtölteni, keverik össze a történelemben az egyiket a másikkal, anélkül, hogy megértenék, milyen kölcsönös függőségek irányítanak itt.¹

Saját maga a példa erre: miközben évtizedeken keresztül azon munkálkodott, hogy létrejöjjenek az osztrák filozófia műveléséhez a megfelelő intézményes feltételek, azt is megmutatta, mire képes a személyiség ereje. A személy (*die Person*) még akkor is ott volt, amikor a szavak már csaknem teljesen elhagyták. Miközben írtam ezt a tanulmányt – megint vitatkozunk, persze –, vettem egyszer csak észre, hogy az anyag hasonló irányba vitte okfejtésemet, mint amiről ő írt: személyek és intézmények kölcsönhatásához.

4. FILOZÓFIÁTLAN KULTÚRA ÉS HOMÁLYOS METAFIZIKA

(Esettanulmány: *A Babits–Lukács vita és Alexander Bernát*)

4.1. LÉTEZŐ FILOZÓFUSOK – NEM LÉTEZŐ FILOZÓFIA

Larry Steindler 1988-as (tanulmányom első részében már említett) könyve² szerint a magyar filozófusok jellegzetes attitűdje, hogy a magyar filozófiát előszeretettel külföldi példák és irányzatok függvényében vizsgálják. A külföldhöz képest megkésztettek, önállótlannak mutatják be: jellemzően külföldi szerzők és áramlatok recepciótörténeteként beszélnek el – e szálát követve (mint Steindler egy helyütt ironikusan megjegyzi) joggal lehetne értekezni arról a francia felvilágosodásról vagy angol empirizmusról, amely történetesen Magyarországon bontakozott ki. Ugyanebből a megközelítésből következik az is, hogy a magyarok a magyar filozófusok munkásságát az eredeti filozófiái teljesítményekért vívott küzdelem

Székely Máriaé, a Lukács Archívum könyvtárosának többrendbeli segítségéért.

* ■ A *BUKSZ* 2013. 4. számában megjelent írás folytatása. Rudolf Haller halála módosított tanulmányom eredeti elképzelésén: a tervezettnél részletesebben vetek számot koncepciójával. Ezért néhány ígért témát a harmadik részre halasztottam. A tanulmány a K-104643-as számú OTKA-kutatás támogatásával készült. Köszönettel tartozom azoknak, akik írásom különböző változatait és részeit kommentálták: Bezeczy Gábornak, Kállay Gézáknak, Kiséry Andrásnak, Kókai Károlynak, Szegedy-Maszák Mihálynak és Varga Péter Andrásnak; továbbá Kókai Károlynak és Péter Stachelnek a rendelkezésemre bocsátott forrásokért és

¹ ■ Rudolf Haller: Die philosophische Entwicklung im Österreich der Fünfzigerjahre. In: Rudolf Haller: *Fragen zur Wittgenstein und Aufsätze zur Österreichischen Philosophie*. Rodopi, Amsterdam, 1986. 241. old.

² ■ Larry Steindler: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Verlag Karl Alber, Freiburg–München, 1988.

szempontjából, az önálló magyar filozófia felé vezető út stádiumaiként értékeli. Többek közt ez utóbiból ered a magyar filozófia egyik jellegzetessége, nevezetesen, hogy a filozófiatörténetnek nagy benne a súlya: egyrészt az elmaradottságot leküzdendő szövegkiadások és történeti munkák sorával igyekeznek meghonosítani a külföldi filozófiai teljesítményeket, a filozófiai kultúrát; másrészt a magyar filozófia önreflexiója is erősen történeti – önmagát mint olyan történetet mutatja be, amelynek telosza az önállósodás és az originalitás. A fiatal filozófiatörténész, Szalai Zsolt negyedszázaddal Steindler monográfiája után is hasonlóképp látja a jelen helyzetet: „A magyar filozófiáról szóló diskurzusra jellemző, hogy az ebben a témában születő írások szinte kivétel nélkül tárgyak igazolásával kezdődnek, már-már kényszeres mentegetőzésbe fognak, vizsgált területük jelentőségének hangsúlyozása mellett is újra és újra” elsorolják a magyar filozófia hiányosságait, „ahelyett, hogy a tárgyak kronologikus, tematikus szempontú kijelölése, a kutatás módszertanának ismertetése után egyszerűen belevágnának a tárgyalásába”.³

Steindler könyvében Bartók Györgynek egy 1909-es, az *Athenaeumban* megjelent írásából is idéz: „Magyar philosophiáról, értve ez alatt a philosophiai gondolkodásnak szerves fejlődését, beszélni alig lehet. Philosophusaink voltak, de philosophiánk nem volt, bármilyen paradoxonnak is lássák állításunk.”⁴ A szerves fejlődés hiányát Bartók úgy érti, hogy az egyes magyar filozófiai teljesítmények „nyomtalanul”, „hatás nélkül hangz[ana]k el”, nincsen magyar *filozófiai* recepciójuk, pontosan maradnak. Ha filozófiai hatásuk nincs is, ettől még – mint a tanulmányban tárgyalt nagyenyedi tanár, Mihályi Károly példájából leolvasható – nagyon is lehet kulturális és életformabeli hatásuk: akár „egy egész hazarésznek a művelődéstörténetére”, adott esetben „az erdélyi részek intelligens magyarságának színe-javá[ra]”, „a nagyenyedi collegium nevelt[jeinek]” világnézetére, hiszen egy kiváló tanár személyisége és világnézete megmutathatja, „miként lehet önálló, erkölcsi személyiséggé

fejlődni”.⁵ Bartók fenti aforizmaszerű megfogalmazásához hasonló Lukács György állítása 1911-es drámakönyvében, ám ő a tétel érvényességét kiterjeszti a kultúrára: „Magyarországon nincsen és nem is volt philosophiai cultura – legfeljebb elszigetelt és magányos nagy gondolkodók.”⁶ A filozófiai kultúra hiánya magyarzza szerinte azt is, miért nincsen igazi magyar dráma: ilyen kultúra híján az elvont gondolat távol marad az élettől, és a filozófusok absztrakciói – mivel nem szívódtak fel előzetesen az életbe – nem tudnak tettekké válni.⁷ Ezért „maradtak” *Az ember tragédiájában* Madách „gondolatai gondolatok”, illetve maradt „művészileg külön [...] gondolat és megérzékítése”.⁸

Valójában az elképzelés ebben a Lukács-féle megfogalmazásban sem új. Megtalálható például *A Pallas nagy lexikona* „Magyar filozófia” címszava alatt, amelyet az az Alexander Bernát írt, akinek óráit Lukács már jog-, majd bölcsészhallgatóként is hallgatta.⁹ Alexander fejtegetéseinek kiindulópontja, hogy a „tudományos és filozófiai szellem az egész kulturális élettel áll kapcsolatban” – ezzel az előfeltevéssel tud érvelni az addigra már sokat vitatott tézis ellen, amely szerint a magyarok lelki alkatuk vagy nyelvük természete miatt lennének alkalmatlanok a filozofálásra. Alexander a magyar filozófia történetét aszerint nézi, hogy mennyire „hat ki az életre”. Az eredmény többnyire lehangoló: „Az életnek kevés köze az egészhez. Ez marad a magyar filozofia sorsa a legújabb időkig. Kevés a hatása a nemzeti kultúrára. Mert nem nemzeti kultúra talajából nő ki.” „A filozófia képviselői elszigetelve állnak” – láthatjuk, még Alexander és Lukács szóhasználata is hasonló.¹⁰ Lukács ezt az Alexander-féle helyzetértékelést mintegy kontaminálja azzal, ahogyan tanára *Az ember tragédiájának* esztétikai hiányosságait jellemezte egy másik tanulmányában, amely ugyancsak az 1896-os évben jelent meg a Beöthy Zsolt szerkesztette kétkötetes magyar irodalomtörténetben: Alexander szerint Madách „egész koncepció[ja] inkább a gondolkodóra vall, mint a művészre”: egyfelől hiányolja benne „a művész érzéki és érzékítő erejét”, másfelől viszont kifogásolja, hogy „Ádámja absztrakció”,

től többen különbözik, mint hogy csak a helyesírást modernizálták.

7 ■ *Uo.* 498–499. old.

8 ■ *Uo.* 501. old.

9 ■ Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig.* Scientia Humana, Bp., 1994. 59–60., 73–75. old.

10 ■ Alexander Bernát: *Magyar filozófia története.* In: *A Pallas nagy lexikona.* 1896. XII. köt., 16., 20., 16. old.

3 ■ Szalai Zsolt: *Miért szükséges a magyar filozófiatörténet?* *Szépirodalmi Figyelő,* 2013. 3. szám, 38. old.

4 ■ Bartók György: *Adalékok a magyar philosophia történetéhez: Mihályi Károly élete és philosophiája.* *Athenaeum,* 18. (1909) 3. szám, 274–275. old.

5 ■ *Uo.* 275. old.

6 ■ Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története.* Franklin-Társulat, Bp., 1911. II. köt., 499. old. Azért erre, és nem a Magvető Kiadó szövegkiadására hivatkozom, mert az utóbbi szerkesztői jegyzetéből kiderül, hogy szövege az eredeti kiadás-

Rudolf Haller

a jeleneteket pedig „az elvont gondolat fonálával fűzi össze”.¹¹ Hasonló értelmezést azonban már Alexander is olvashatott másutt, például kedvenc XIX. századi magyar filozófusánál, Erdélyi Jánosnál – akinek az általa szerkesztett *Filozófiai Írók Tárában* is előkelő helyet, a 6. kötetet biztosította. Erdélyi már egy évre rá, hogy *Az ember tragédiája* elkészült, 1862-ben azt írta, hogy Madách „inkább bölcselelő, mint költészeti úton járt el”: nem képes az embert a „kedély álláspontról”, „eleven mozgásban” felfogni, hogy „fölismerhető legyen, miszerint nem tannal, nem fogalommal – absztrakció – hanem étellel, egyénnel [...] van közünk”; az ilyen eljárás „absztrakció, élettelen egyoldalúság, mely az érteleme felfogása, nem a képzelem bevezetett alakítása”.¹²

Figyeljünk fel rá: ahhoz, hogy a két Alexander-írás gondolatait Lukács megismerje, nem kellett még egyetemi óráit sem feltétlenül látogatnia, vagy szűkebb szakmai közönségnek szóló írásaiban elmélyednie: az egyik lexikonban, a másik Beöthy millenniumra készült nagy vállalkozásában, „a mívelt nagyközönség számára”¹³ szánt összefoglaló irodalomtörténeti munkában jelent meg. Mindkettő meglehetősen akár annak a gimnáziumnak a könyvtárában is, ahová Lukács járt. Beöthy reprezentatív irodalomtörténetét netán apja, Lukács József is megvehette, vagy azon baráti családok egyike-másika, ahová Lukács bejáratos volt.¹⁴ Beöthy irodalomtörténete mindenestre – bár díszes kivitele és képanyaga miatt nem volt olcsó – olyan kelendő volt, hogy hamarost megint ki kellett adni: az első kötet 1899-ben, a második 1900-ban jelent meg újra. 1904-ben pedig már hozzá kellett kezdeni a harmadik kiadás előkészítéséhez – mint erről Beöthy a harmadik kiadás előszavában beszámolt –, amely végül javításokkal és több fejezettel bővítve 1906-ban (I. köt.) és 1907-ben (II. kötet) jelent meg.

A „létező magyar filozófusok – nem létező magyar filozófia” paradoxonja máig tartóan interiorizálódott a hazai kutatásban, olyannyira, hogy immáron „szólasmondásnak” nevezve foroghat közszájon: „magyar filozófusok vannak, magyar filozófia nincs”¹⁵ – a kijelentést manapság ebben a formában vitatja pro és kontra a magyar filozófus szakma. „Magyar filozófia [...] van”, mivel egyfelől „léteznek a filozófiai élet tudományos-oktatási intézményei, és működnek az intézményekben tevékenykedő filozófusok”, másfelől viszont nincsen, mivel „a magyar filozófiatörténet recepciótörténet, azaz javarészt a nyugati irányok átvételét, befogadását és meghonosítási kísérletét jelenti csupán”.¹⁶ Ezeket az állításokat kiegészíti, sokszor a sanyarú állapotok indokaképp is, hogy

a magyar szellem vagy kultúra filozófiátlan, mi több, antifilozofikus, netán egyenest filozófiaellenes. Ezek a nagy múltra visszatekintő tételek a magyar filozófiáról szóló beszéd állandó fordulataivá, gondolati sémákká váltak, amelyeken keresztül a magyar filozófia vagy kultúra története szemlélhető, és így részletes történeti-empirikus vizsgálatok nélkül is elegendő lehet néhány esettel az általános tételt illusztrálni ahhoz, hogy az olvasóban aha-élményszerű belátás jöjjön létre.

Ugyanakkor a másik, az optimistább tábor is sokszor ugyanezekhez a kérdésfeltevésekhez csatlakozik, amikor megállapítja: a magyar filozófia olyan stádiumba jutott, hogy nem vonható kétségbe, hogy lehetséges; emellett a fordításos és önálló munkák kielégítően bizonyították, hogy a magyar nyelv alkalmas a filozofálásra.¹⁷

Azon persze nincs mit csodálkoznia, hogy olyasvalaki, aki évtizedek óta magyar filozófiatörténettel foglalkozik, és több évszázad magyar filozófusainak a magyar filozófiára vonatkozó reflexióit olvassa, hajlamos arra, hogy interiorizálja ennek a hagyománynak a problémáit és megközelítésmódjait. Ha viszont olyanoknál is hasonlókat olvassunk, akik ebben a szövegkorpuszban kevésbé mélyedtek el, akkor ez annak is a jele, hogy a mai magyar filozófia úgy cipeli tovább a hátán

Alexander Bernát

11 ■ Alexander Bernát: *Az Ember tragédiája*. In: Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*. Képes díszmunka két kötetben. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat kiadása, Bp., 1896. II. köt., 768. old. Valószínűleg erre a tanulmányra vonatkozik az az Alexander-bírálat, amelyet Lukács egy 1955-ös írásában olvashatunk. Lukács György: *Madách tragédiája*. In: Lukács György: *Magyar irodalom – magyar kultúra: Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1970. 561–562., 566–567. old.

12 ■ Erdélyi János: *Madách Imre: Az ember tragédiája*. In: Erdélyi János: *Válogatott művei*. Vál., szöveggond., jegyz. T. Erdélyi Ilona. Szépirodalmi, Bp., 1986. 592. old.

13 ■ Beöthy Zsolt: *Előszó*. In: Beöthy: *A magyar irodalom*, V. old. 14 ■ Például gyermekkori barátjának, Benedek Marcellnak az apja, Benedek Elek; vagy ifjúkori barátjának, Bánóczy Lászlónak az apja, Bánóczy József irodalomtörténész, nyelvész, akivel Alexander közösen adta ki a *Filozófiai Írók Tárát*.

15 ■ Percz László: *Magyar filozófia. Világosság*, 1996. 12. szám, 62. old. (Ujraéledésben: Percz László: *Szép rendbe foglalva*. Ister, Bp., 2001. 275. old.)

16 ■ *Uo.*

17 ■ Az utóbbi, nyelvre vonatkozó megállapítások persze ismét régi, már Erdélyi Jánosnál is olvasható gondolatok folytatnak. Erdélyi János: *A hazai bölcsészet jelene*. In: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona, jegyz. T. Erdélyi Ilona és Horkay László. Akadémiai, Bp., 1981. 35–44. old.

18 ■ Demeter Tamás: *A szociologizáló hagyomány: A magyar filozófia fő árama a XX. században*. Századvég, Bp., 2011. 16–17. old. Persze kérdés, hogy a szépirodalomnak miért kellene és hogyan lehetne szervesen kapcsolódnia szakfilozófiai kutatásokhoz. Kapcsolódik-e szervesen, tesszem azt, a mai angol és amerikai próza a kortárs elmefilozófiához? És ha netántán nem,

ezt a hagyományt, hogy közben kellőképpen nem reflektál rá. Ebbe a gondolatkörbe illeszkedik például, ahogyan Demeter Tamás az önálló, eredeti magyar filozófiai tradíció léte mellett úgy érvel, hogy eközben a magyar filozófiai kultúrát hiányolja. Vállalkozását maga is mintegy elhelyezi ebben a tradícióban, amikor Karácsony Sándor némely gondolatával (nevezetesen, hogy a magyar nyelv nemigen alkalmas elvont filozófiai gondolkodásra) indítva vázol fel egy történetet. E történetnek egyik szála az elvont, fogalmi problémáknak adekvát filozófiai gondolkodás és a jóllehet olykor bölcséleti problémákra is érzékeny, ám mégis a bölcsellettől kategorikusan különböző szépirodalom szembeállítására. Főként a fiatal Lukács néhány megállapítására támaszkodva Demeter „a magyar filozófiai kultúrának a szegényességéről” és „az eleven, szerves, a tulajdonképpeni filozófiai kultúra” hiányáról beszél, ami még „[a] filozófiai kérdések irodalmi reprezentációjának [is] bizonyos korlátokat szab”. De még ha az irodalom (itt Demeter Esterházy, Tandori és Kertész Imre Wittgenstein-recepcióját említi) olykor „szerveesen épít [is] a filozófiai műveltségre”, még ilyenkor „[s]em kapcsolódik szervesen a magyar filozófiai kutatásokhoz”.¹⁸ Mindezzel – jóllehet Demeter nem említi vitapartneret – az olyan álláspontokkal is vitázik, mint amelyet Margócsy István fejtett ki ismert tanulmányában, a magyar kultúra és irodalom filozófiatlanságának vélelmét bírálva.¹⁹ Úgy tűnik, a magyar filozófia még a XX. század elején is olyannyira elmaradott volt, hogy Demeter könyve főhősének, Lukácsnak az esszéi sem lehettek „ebben a közegben [...] otthon”.²⁰

Van igazsága annak, aki nem osztja „azt a nézetet, mely szerint a filozófia hiányának a felpanaszolása”

akkor ezt rosszszállón kellene-e állítanunk akár az egyikről, akár a másikról?

19 ■ Margócsy István: Hogyan alakult ki a magyar irodalom filozófiatlanságának tézise? *Világosság*, 2007. 6. szám, 119–124. old.

20 ■ Demeter: *A szociológizáló hagyomány*, 16. old.

21 ■ Mester Béla: *Magyar filozófia: A szenvedelmes dinnyésztől a lázadó Ikaroszig*. Pro Philosophia, Kolozsvár–Szeged, 2006. 32. old.

22 ■ Lukács György: Arról a bizonyos homályosságról. In: Lukács György: *Ifjúkori művek*. Magvető, Bp., 1977. 783. old. A *Nyugat*-ban megjelent cikkben valójában a kijelentés így szerepel: „a magyar filozófiai kultúra irányának nem utolsó sorban egy, a nagy filozófia szükséges erőfeszítéseitől való irtózás az oka.” (*Nyugat*, 1910. december 1. 1751. old.) Abban a változatban, amely az 1913-as *Estétikai kultúra* kötet nyitó tanulmányaként jelent meg, az „irány” helyett már „hiány” áll. Az *Ifjúkori művek* kötet gondozója, Timár Árpád azért szerepeltette a *Nyugat*-cikkben is a későbbi szöveg-változatot, mert – mint írta nekem – „a kötetben minden cikket az utolsó változatában közöltem, feltételezve, hogy a javítás a szerző tudtával, szándékainak megfelelően történt”; „Feltehető, hogy úgy gondoltam, az irány javítása a második közlésben hiányszerű nyomdahiba korrekciója”. Székely Máriának, a Lukács Archívum könyvtárosának közlése alapján nem maradt fenn sem a *Nyugat*-cikk kézirat, sem pedig Lukács *Nyugat*-példánya. Az utóbbi „azért lett volna érdekes, mert L. olykor belejavított a megjelent műveibe. Ahogy belejavított az *Estétikai kultúra* előszavába is, de »nem ott.«” Mindez alapján, továbbá hogy Lukács a kultúra hiányáról korábban is többször írt analóg módon értelmezhető kontextusokban (az említett Madáchról szóló passzusokon kívül pl. Lukács György: *Új magyar líra*. In: Lukács: *Ifjúkori művek*, 248., 260. old.), maradtam én is a javított szövegváltozatnál.

– én ide sorolnám e filozófia létének bizonygatását is – „maga is gátja a magyar filozófia kibontakozásának, és helyette jobb lenne, ha a lamentálók magával a filozófiával foglalkoznának. A lamentálók ugyanis éppen ezt teszik: filozófiai reflexiókat próbálnak adni egy kulturális helyzetre.”²¹ A véleményt, amellyel Mester Béla itt vitatkozik, tudomásom szerint eddig többnyire csak szóban fejtették ki képviselőik. Ők részben úgy találják, hogy a magyar filozófia létéről vagy nem létéről szóló eszmecsere az utóbbi időben kevés új szemponttal gazdagodott – ha úgy tetszik, az arra a bizonyos kulturális helyzetre vonatkozó filozófiai reflexió nem mélyült el. Emellett ez az oldal valóban rákérdez magára a jelenségre is, vagyis hogy a magyar filozófia történészeinek egyik gyakori témája saját tárgyválasztásuknak (és ezzel tágabban a magyar filozófia létének, lehetőségfeltételeinek) az igazolása, és ekképp nem kevésbé filozófál, mint a másik, csak talán nem fogalmazta meg elég világosan a problémát. Mi múlik azon, hogy a kérdésre: van-e, volt-e magyar filozófia, igennel vagy nemmel válaszolunk? Több-e a tét, mint bármely történeti-kultúrtörténeti kérdés esetében? Az egyik oldal számára érezhetően ennél nagyobb (sokszor emocionális) jelentősége is van annak, milyen feleletet adhatunk a magyar filozófia léteire vonatkozó kérdésre: a dicséretes hagyományfeltáráson, történelmi önismereten kívül az igenlő válasz legitimációs funkciót is betölt. A másik oldal viszont vélhetőleg úgy tartja: a válasz érdemben azt nem befolyásolja, ahogyan a jelenben filozofálunk és filozofálhatunk; nem hiszi, hogy a történeti kérdés és a mai magyarországi filozofálás lehetőségfeltételei között (vagy még konkrétan a között, hogy X vagy Y ma Magyarországon ténykedő filozófus hogyan és milyen eredménnyel filozofál) lényegi kapcsolat volna. Ehhez még hozzátehetjük: ha a sok évszázados, nagy filozófiai múlttól kellene függővé tenni, hogy egy adott nyelven vagy országban ma lehet-e, érdemes-e filozófiát üzni, akkor a „nagy filozófus” (= francia, német és angol) nemzeteken kívül mindenütt másutt becsukhatnák a filozófia tanszékeket. Mi jut az eszünkbe a dán filozófiáról, Kierkegaard-on kívül? Vagy a svéd filozófiáról – leszámítva az egyetlen, manapság nem túl sűrűn forgatott Swedenborgot?

4.2. A BABITS-LUKÁCS VITA

A magyar filozófia léte vagy nemléte körüli diszkusziók közül a legnagyobb recepciótörténete valószínűleg *A lélek és a formák* esszékötet körüli 1910-es Babits–Lukács vitának van. Ebben a filozófus válaszul arra, hogy Babits németesen homályos, metafizikus kifejtésmódját kifogásolta, a költő álláspontját sajátlagos „magyar okokra” vezette vissza, nevezetesen – visszanyúlva korábbi drámakönyve megállapításához – „a magyar filozófiai kultúra hiánya”-ra, aminek oka pedig „a nagy filozófia szükséges erőfeszítéseitől való irtózás”.²² Irodalmártól filozófusig több-

nyire egyetértés van abban, hogy Babits nem általában hányta Lukács szemére, hogy metafizikusan gondolkodik, hanem csak a filozofálásnak, illetve a kifejezésnek egyik módját kifogásolta: azt, amit németes (vagy bécsies) filozófiának, filozófiai nyelvnek tartott.²³ Ez az interpretáció Babits explicit kijelentéseire hivatkozhat: bírálata utolsó két bekezdésében a „német” melléknév háromszor, a „bécsi” kétszer és a „Bécs” tulajdonnév egyszer fordul elő Lukácssal kapcsolatban.²⁴ A költő elutasító véleményét motiválhatta, hogy a *Nyugat* első évfolyama – többek között Lukácsnak, Balázs Bélának, Szilasi Vilmosnak és Hatvany Lajosnak köszönhetően – a világirodalomból a német nyelven írott műveket meglehetősen súlylappal reprezentálta. Babits e szerinte túlzott német orientáció ellen már a Lukács-bírálat előtti évben is megszólalt egy recenzióban: nevezetesen „a német tudomány terrorizmusa” ellen, mivel „a magyarra is átokként nehezülő körmönfont német elméletezés valósággal terrorizálta a túnt század irodalmi közvéleményét”.²⁵ Az elutasítás mögött pedig egy olyan kulturális orientáció húzódott meg, amely a Lukácsékétől eltért, viszont hasonlított a *Nyugat* reprezentatív íróinak jó részéhez, nevezetesen, hogy „a modernséget összekapcsolták a német kultúrától való eltávolodással. Budapestten vetélytársnak tekintették Bécsset, és a német nyelvterületen túli ösztönzéseket kerestek”. Ez alól talán Kosztolányi volt kivétel,²⁶ aki a magyar mellett német szakra járt, és két szemesztet a Bécsi

Lukács György (1910 körül)

Egyetemen töltött – mindkét helyen filozófiai kurzusokat is hallgatott (ittthon a legtöbbet Alexander Bernátnál).²⁷

Vegyük szemügyre egy kicsit alaposabban a Lukács–Babits esetet!

Babitsnak – tudjuk jól – széles körű filozófiai olvasottsága volt, és metafizikaellenesnek is túlzás volna mondani. Visszaemlékezései szerint egyetemistaként inkább filozófus szeretett volna lenni, mint költő, s

erről végleg csak az után tett le, hogy vidékre kerülve kiszakadt a filozófiai életből.²⁸ Bölcséleti tárgyakat ő is a legsűrűbben Alexander Bernátnál hallgatott: volt olyan félév, amikor két, három, sőt, amikor négy kurzust is felvett tőle.²⁹ 1904-ben még a Magyar Filozófiai Társaságba is belépett, majd Pauler Ákos megbízásából ismertetések írt a társaság lapjába. A fiatal Kosztolányi és Babits levelezésének egyik súlyponti témája filozófiai olvasmányaik voltak. Zalai Béla és Szilasi Vilmos révén – ráadásul mindketten Lukács szűkebb köréhez is tartoztak – Babits személyes kapcsolati hálókön keresztül is közel került a századelő új magyar filozófiai törekvéseihez. 1934-ben Tolnai Gábornak úgy emlékezett

vissza, hogy „filozófiai érdeklődésének Zalai Béla volt a legfőbb mozgatója”.³⁰ A Négyseszemináriumok „költőtíriása (Babits, Juhász, Kosztolányi) voltaképpen” Zalaival, „a nem költővel együtt alkotott egy olyan intellektuális megfontolásokból is megszerződött baráti kört, amely messze túlmutat a szokványos

23 ■ Szegedy-Maszák Mihály: Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban. In: uő: *Minta a szönyegen*: A műértelmezés esélyei. Balassi, Bp., 1995. 156. old.; Veres András: *Lukács György irodalomszociológiája*. Balassi, Bp., 2000. 59–60. old.; Nyíri János Kristóf: Lukács „Die Seele und die Formen” c. esszéjének fordítástörténetéhez. *Magyar Filológiai Szemle*, 1974. 2–3. szám, 403–404. old.; Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1980. 160–165. old. Velük szemben Lukács Babits-értelmezését és helyzetértékelését veszi át Demeter: *A szociológizáló hagyomány*, 16. old. Valójában Babits kritikája sem olyannyira megsemmisítő, ha nem Lukács válaszána szűrőjén keresztül olvassuk, s kettejük szellemi orientációjának is vannak legalábbis közös pontjai. Vö. pl. Károly Kókai: *Im Nebel: Der junge Georg Lukács und Wien*. Böhlau, Wien 2002. 138–146. old. Gondolatmenetem szempontjából nem releváns, hogy mennyire volt jogos Babitstól Lukácsot akár a német, akár az osztrák filozófiához vagy kultúrához kötni – elegendő a megállapítás, hogy Babits így látta.

24 ■ Babits Mihály: A lélek és a formák. In: *Az ifjú Lukács a kritika tükrében – Der junge Lukács im Spiegel der Kritik*. Szerk., jegyz., kísértő tanulmányok: Bendl Júlia és Timár Árpád. MTA Filozófiai Intézet Lukács Archívum, Bp., 1988. 69. old.

25 ■ Babits Mihály: Pour mieux connaître Homère. *Nyugat*, 1909. 12. szám, 657–658. old. L. Szegedy-Maszák Mihály: Világirodalmi távlat megteremtése: 1908. Megjelenik a *Nyugat* című folyóirat első száma. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres

András (szerk.): *A magyar irodalom története*. II. köt.: 1800-tól 1919-ig. Gondolat, Bp., 2007. 706., 709. old.

26 ■ Szegedy-Maszák: Konzervativizmus, modernség, 156. old.

27 ■ Buda Attila – Józán Ildikó – Sárközi Éva: Életrajzi kronológia. In: *Kosztolányi Dezső Levelezése*, I. 1901–1907. Szerk. Budai Attila. Kalligram, Pozsony, 2013. 807–809., 811., 813., 816. old.; Arany Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete: „No Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?” 2. rész. *Alföld*, 2014. 3. szám, 84–88. old.; Arany Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete: „No Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?” 4. rész. *Alföld*, 2014. 5. szám, 40–42., 47–49. old.; Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Kalligram, Pozsony, 2010. 122–123., 128–129., 132–133. old.

28 ■ Rába György: *Babits Mihály költészete 1903–1920*. Szépirodalmi, Bp., 1981. 11., 314–315. old.; Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája, 1883–1908*. Balassi, Bp., 2011. 161. old. Vö. Kelemen János: Babits és Bergson. In: Ullmann Tamás – Jean-Louis Vieillard-Baron (szerk.): *Bergson aktualitása*. Gondolat, Bp., 2011. 152–153. old. (Korábbi megjelenés: *Élet és Irodalom*, 2009. 28. szám, 17. old.) A legrészletesebben a fiatal Babits filozófiai forrásait valószínűleg Rába mutatja be említett könyvében: részben a tárgyalás során folyamatosan visszatérve erre a szempontra, részben pedig néhány fejezetben („Egy filozófus-költő előhangjai” és „Bergson, a »szabadító«”) koncentráltan.

29 ■ Róna: *Nap nap után*, 201., 211., 233., 249. old.

diákbárságokon”³¹ Babits Zalaít egy hozzá írott keltezetlen levelében kétszer is „Meister Metaphysikus”-ként szólítja meg.³² Az *Egy filozófus halálára* című verse pedig valószínűleg „Zalai álarcos siratóéneke”.³³ Szilasival különösen intenzív volt Babits kapcsolata ezekben az években.³⁴ Szilasi „tisztán metafizikus [...] és nem mint filológust vagy történetírót kellene bírálni”³⁵ – 1910-ben e szavakkal kelt barátja védelmére arra az éles (ám filológiailag szerinte is megalapozott) kritikára válaszolva, amelyet a klasszika-filológus Hornyánszky Gyula Szilasi Platón-könyvéről írt.³⁶

Ugyanebben az évben jelent meg Babits Bergsonról szóló terjedelmes írása is – „Bergson alapfogalmainak precíz, hű és értő összefoglalása”³⁷ Babits lelkesen üdvözi, hogy a francia filzófus „visszaadta nekünk a metafizikát”.³⁸ Fejtegetéseit ekképp zárja: „Nem a metafizika ellenkezik a józan ember ösztönével [...], hanem a mechanisztikus felfogás erőltetése az életjelenségekre: ez az, ami józan embernek nevetséges vagy abszurdum szokott lenni a filozófiában.”³⁹ A józanságot tehát Babits nem állítja szembe, hanem nagyon is összeegyeztethetőnek tartja a metafizikával. Nyilván ezzel is magyarázható, hogy a Lukáccsal folytatott polémiában sem játssza ki az ismert „magyar kártyát”: nem mondja, hogy maga a metafizika volna idegen a gyakorlatias, józan magyar szellemtől és kultúrától. Percz László éles szemmel veszi észre, hogy a magyar kultúra filozófiátlanságának szempontját

Lukács György (1910 körül)

Lukács vonta be a vitába. Babits viszont csak a német (illetve osztrák) filozófiáról állított fel általános tételeket.⁴⁰ Míg azonban más írásaiban valamilyen tipikus „bécsi” vagy „osztrák” gondolkodásmódot vagy nyelvhasználatot a számunkra releváns (nagyjából 1919–1920-ig tartó) időszakban nem említett,⁴¹ addig a „homályos” jelzőt többször is használta a német filozófiára, sőt a német irodalomra vonatkoztatva is, mégpedig olyan kifejezésekkel összekapcsolva, mint „metafizikai”, „elvon”, „mély”, „ködös”, „misztikus”, „metafizikai fantasztikumok”, „szubtilis”, „benső”, „kétértelmű”,⁴² s velük a „logikus”, „intuitív tisztaságot és világságát” állította szembe, amelyet viszont a francia vagy általában a latin (Babits által románnak nevezett) szellemhez rendelt.⁴³ Babits mindazonáltal kétfrontos harcot folytatott: nemcsak az úgymond németes homályosság volt szála a szemében, hanem a „mechanikus világnézet” is, s ez utóbbit meglepő módon szintén németnek nevezte, csakúgy, mint ahogyan szerinte többnyire németek kiáltották: „A metafizika halott!” – holott a metafizika mint „szív” még a természettudományok „vaspáncélya” mögött sem szűnt meg dobogni.⁴⁴

A Babits preferálta metafizikát a mechanikus szemléletmóddal szemben láthatóan ugyanaz tünteti ki, mint ami az elvontságok metafizikájával szemben: ezentesen, hogy az intuício segítségével képes megragadni a „kiszámíthatatlan, előretörő” életet.⁴⁵ Babits persze nem tudományellenes, hanem a tudományt és a filo-

30 ■ Róna Judit: Babits Mihály – Dienes Valéria – Henri Bergson. In: *Száz év után – „eszméletcsere”. Bergson eszméinek hatása a XX. sz. spirituális megújulására – Magyarország felé a közvetítő: Dienes Valéria.* Tudományos konferencia 2011. május 25-én. <http://www.tavlatok.hu/net/cikk23dienes.htm#rona>

31 ■ Lengyel András: Juhász Gyula, Zalai Béla és „a válasz metafizikája”: A 20. század eleji „irodalmi forrongás” gondolkodástörténetéhez. *Új Forrás*, 2008. 5. szám, 83. old.

32 ■ Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Török Sophie gyűjtése alapján sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Belia György. Akadémiai, Bp., 1959. 245. old.

33 ■ Rába: *Babits Mihály költészete*, 524. old.

34 ■ Gál István: Babits és Szilasi barátsága. In: *Babits – Szilasi levelezés. Dokumentumok.* Összeállította, közreadja és a bevezetőt írta Gál István. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kelevéz Ágnes. Petőfi Irodalmi Múzeum – Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1979. 3–5. old.

35 ■ Babits Mihály: *Platon. Nyugat*, 1910. 20. szám, 1479. old.

36 ■ Vö. Wolf Angelika: Szilasi Vilmos szerepe Babits Mihály költészetében. *Filológia*, 2011. 3–4. szám, 93–98. old. http://www.filologia.hu/images/media/Filologia_2011-3-4.pdf

37 ■ Kelemen: Babits és Bergson, 156. old.

38 ■ Babits Mihály: Bergson filozófiája. In: Babits Mihály: *Esszék, tanulmányok.* Szépirodalmi, Bp., 1978. I. köt., 155. old. (A Babits-tanulmányokat a továbbiakban mind ugyanebből a kötetből idézem.)

39 ■ *Uo.* 156. old.

40 ■ Percz László: Bölcséleti gondolkodás: saját vagy idegen? A Babits–Lukács vitáról. In: Percz László: *Háttér előtt: Írások a magyar filozófia múltjáról és jelenéről.* Kalligram, Pozsony 2013. 125–136. old. Ugyanakkor nem tartom szerencsésnek Babits 1911-es nemzettel kapcsolatos álláspontját évtizedekkel későbbi szövegei alapján értelmezni, hiszen Babits véleménye ezalatt jócskán változott. L. Szegegy-Maszák Mihály: Babits nemzetfelfogása. In: Szegegy-Maszák Mihály: *Az újravalóság kényszere.* Kalligram, Bp., 2011. 270–289. old.

41 ■ Talán mert nem is feltétlenül vált el mindig a számára az osztrák a némettől. Nestroyt például egy helyütt minden további nélkül „híres német bohózatírónak” nevezi: Babits: *Magyar irodalom*, 419. old.

42 ■ Pl. Babits: *Dráma*, 344–348. old.; *Két szellem*, 349. old.; *Magyar irodalom*, 387., 391., 395., 402. old.; Leibniz mint hazafi, 501. old. A „szubtilis” és a „benső” kifejezések mindazonáltal nem csak negatív összefüggésben kerülnek elő nála, l. pl. Babits: *Ágoston*, 472., 486. old.; *Az irodalom elmélete*, 574. old.

43 ■ Pl. Babits: *Két szellem*, 352., 351. old.; Leibniz mint hazafi, 501. old. A francia szellemet csak a némettel szembeállítva jellemzi Babits ilyen pozitívan, amikor viszont önmagában elemzi, már nem fest ilyen kedvező képet róla. Vö. Szegegy-Maszák: Babits nemzetfelfogása, 282. old.

44 ■ Babits: Bergson filozófiája, 136., 155–156. old.

45 ■ *Uo.* 155. old.

zóiát szeretné valahogyan összebékíteni úgy, hogy közben nem is mossa össze őket, többek közt azért, hogy más-más funkciót tulajdonít nekik (például mert a metafizika túlesik „a praktikus élet lehetőségén, [...] s így egy kissé irodalom”⁴⁶).

Lukács kétségkívül ismerte Babits Bergson-tanulmányát – hiszen elismerőleg szolt róla abban a levélben, amelynek kíséretében *A lélek és a formák* kötetet megküldte Babitsnak.⁴⁷ A költő bírálatára írott válaszában azonban mintha megfedkezett volna mindarról, ami a Bergson-írásból Babits metafizikafelfogására nézvést – és mentségére – kiolvasható volt. Ennek az érthető megbántottságon túl az is az oka lehetett, hogy Babits több állítása nemcsak hogy nem volt új, de egyenest jól illeszkedett a magyar és a német filozófiáról szóló ismert beszédmódokba, narratívákba.

Abból, amit Babits a német filozófiáról mond, csaknem mindent olvashatunk például volt egyetemi professzoránál, Alexander Bernátnál is: a német filozófusok előadásmódja szerinte is „nehézkés és elvont”⁴⁸ – náluk még a matematika vagy a természettudományok is spekulatívák, absztraktak⁴⁹ –, ugyanakkor szeretnek „a belsőben elmerülni”⁵⁰, s „[e]z a belső élet, ez a lélek mélységeiben való elmerülés szüli” többek között a németekre jellemző „miszticizmust” is.⁵¹ Alexander mindezt nem negatív értelemben mondja, hiszen számára ez csak következménye annak, hogy az egyes népek saját lelkiállapotuknak és nemzeti jellegüknek megfelelően közelítik meg az egyetemes filozófiai igazságokat – s ekképp mindegyikük hozzájárulásának megvan a maga létjogosultsága. A német filozófiát elvontsága miatt bírálni és homályos fogalomhasználatával a világos kifejezőmódot szembeállítani azonban legkésőbb Szontagh Gusztáv óta ismert motívuma volt a magyar filozófiai vitáknak.

A mit az ember ért s világosan gondol, azt rend szerint elő is tudja világosan adni; s így, ha a hegelisták homályos modorjoknál ezentúl is makacsul megmaradnak, azon gyanút gerjesztik magok iránt, hogy azt, mit írnak, magok sem értik, vagy – mi véleményem – hogy a dolog világosan elő sem adható⁵²

– ekképp rendeli Szontagh a világos gondolatokat a világos kifejezőmódhoz, a homályos gondolatokat pedig a homályos kifejezőmódhoz, s csatlakozik ezzel egy, a XVII. század óta elterjedt nyelvkritikai gondolatához.

Nehezen hihető, hogy Lukács ne ismerte volna jól volt tanárának, Alexander Bernátnak a koncepcióját. Az órákon kívül is érintkeztek. Alexander bejáratos volt a házukba; tudta, hogy a Kisfaludy Társaság 1908-as pályázatára benyújtott két, jelíges munka közül melyik Lukácsé, és a várható döntésről a hivatalos eredményhirdetés előtt írt neki; lobbizott Lukács budapesti habilitációjáért, és a negatív végkifejletről még aznap délben személyesen vitte

meg a hírt Lukács apjának, és vigasztaló levelet írt Heidelbergbe Lukácsnak.⁵³ Lukács ama 50 szerző egyike volt, aki írt az 1910-ben Alexander 60. születésnapjára kiadott emlékkönyvbe („Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez”). Megjelent munkáinak különlenyomatait megküldte tanárának, aki részletes kommentárokkal válaszolt. Amikor Alexander Lukácsnak megírta, miért nem vállal mégsem szerepet a *Logos* – végül *A Szellem* címmel megvalósult – folyóiratban, akkor ezt többek közt azzal indokolta, hogy hite szerint „a filozófiának nemzeti szellemben kell gyökereznie” – s láthatóan nem látta szükségesnek kifejtetni, mit ért ezen, hanem feltételezte, hogy Lukács ismeri az elgondolását.⁵⁴ A tágabb értelemben vett gondolkörre utal egy Fülepnek szóló levélben Lukács egy odavetett megjegyzéssel, amelyben azzal ajánlja Zalait a lap szerkesztői közé, hogy „nagyon megveti a »magyar« filozófusokat”⁵⁵

De amellett, hogy Lukácsnak a gondolkör maga nem volt idegen, a legékesebben az szól, hogy Babitsnak írott válaszába olyan mozzanatok is beemelt, amelyeket Babits nem is említett, ellenben alkotóelemei voltak a vonatkozó magyar filozófiai diskusszióknak. Ilyen volt a korábban már bemutatott, a magyar filozófia hiányát firtató kérdés is. S ide sorolható az is, amikor Lukács amellett érvel, hogy a filozófián nem kérhető számon az a fajta érthetőség, amely a „közönséges élet beszédét” – mely „alkalmazása által lesz egyértelmű” – jellemzi.⁵⁶ Babits egyetlen szóval sem állította mércéül a „közönséges élet beszédének” tisztaságát és világosságát – ezen a követelményen vérzett el viszont a homályos német filozófia Szontagh Gusztáv óta. Lukács a cikket Szontagh ellenlábásának, Erdélyi Jánosnak a szavaival zárja – ezzel mintegy kijelölve azt a tárgyalási mezőt, amely-

46 ■ Babits: Az irodalom elmélete, 645. old. A mondottak alapján is túlzás Babitsnak valamifajta szcientista, a logikai pozitívizmusra hajazó álláspontot tulajdonítani. Az utóbbi mellett érvel: Fehér M. István: A Nyugat és a filozófia. *Irodalomtörténet*, 2009. 1. szám, 24–25., 36. old.

47 ■ Lukács György – Babits Mihályhoz. Budapest, 1910. szeptember. In: *Lukács György levelezése (1902–1917)*. Vál., szerk., bev., jegyz. stb. Fekete Éva és Karádi Éva. Magvető, Bp., 1981. 246. old.

48 ■ Alexander Bernát: A nemzeti szellem a filozófiában. In: Alexander Bernát: *Tanulmányok. I.: Filozófia*. Franklin, Bp., 1924. 119. old. (Az írás 1893-ban keletkezett.)

49 ■ *Uo.* 113. old.

50 ■ *Uo.* 119. old.

51 ■ *Uo.* 123. old.

52 ■ Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a' magyar filozófiához*. A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, Buda, 1839. 290. old. Szontaghról I. Mester Béla: Szontagh Gusztáv „magyar filozófiája”. In: Mester: *Magyar filozófia*, 71–143. old.

53 ■ Bendl: *Lukács György élete*, 109., 165. old.; vö. Alexander Bernát – Lukács Györgyhez. Budapest, 1911. május 4. In: *Lukács György levelezése*, 377–378. old.

54 ■ Alexander Bernát – Lukács Györgyhez. Tátra-Lomnic, 1910. december 25. In: *Lukács György levelezése*, 316. old.

55 ■ Lukács György – Fülep Lajoshoz. Berlin, 1910. december 21. körül. In: *Lukács György levelezése*, 308. old.

56 ■ Lukács: Arról a bizonyos homályosságról, 782. old.

57 ■ Nyilván Balázs Bélának a „Diálogoz a német romantikáról” c. írására utal, *Nyugat*, 1908. 9. szám, 497–506. old.

58 ■ Lukács: Arról a bizonyos homályosságról, 782. old.

ben okfejtésének helye van. A szöveget Balázs Béla egyik cikkéből⁵⁷ idézi anélkül, hogy az eredeti művet – Erdélyinek az 1857-ben megjelent, *A hazai bölcsészet jelene* című, az „egyezményesek”, Szontagh Gusztáv és Hetényi János ellen írott könyvét – cím szerint is megnevezné. Még az sem kizárt, hogy a könyvet nem is ismerte vagy csak másodkézből. Amikor azonban úgy akarta igazolni a filozófia úgymond „homályosságát”, hogy a filozófiának szükségképpen – „le kell mondania a könnyen érthetőségről”, a „tisztá fogalmiság világába” vezető út ugyanis küzdelmes, és ez a küzdelem nem takarítható meg,⁵⁸ akkor hasonlóan érvelt, mint már Erdélyi János is: „A bölcsészet homályt nem keres, hanem mindamellett nehezen érthető, mert kevés embernek van hozzá feje, hogy a gondolatot tisztán, nem odavaló vegyülék nélkül tudja ragadni s tartani.”⁵⁹

Meglehet, *A lélek és a formák* filozófus Lukácsa – szemben a drámakönyvet fogalmazó szociológus Lukáccsal – magyarul írva is németül gondolkozott.⁶⁰ Amikor Babitsnak ugyanerről a könyvről írott kritikájára válaszolt, akkor – tudva vagy sem – olyan diszkurzuszmezőben gondolta ki érveit, amelyet a magyar filozófiai élet régi belső vitái, fogalom- és szóhasználatra definiáltak. A mondottak fényében érdemes újraolvasni az idős Lukácsnak olyan, többször is ismételt állításait, amelyek szerint fiatalon teljesen idegenül, kívülállóként viszonyult a magyar irodalmi, filozófiai, kulturális és szellemi élethez.⁶¹

4.3. FILOZÓFIAI KULTÚRA ÉS A HÁLÓZATOK

Alexander Bernát 1896-ban bizakodva zárta a magyar filozófia bemutatását: „A XIX. század magyar filozófiai irodalma, ha nem is produkált magasan kiemelke-

dő alkotásokat, de megteremtette a magyar filozófiai nyelvet és úgy látszik, megérlelte a magyar szellemet a filozófia számára.”⁶² Ugy tűnt neki, hogy hála a fordításoknak, bölcséleti folyóiratoknak, a történeti és önálló magyar munkáknak, létrejött az a kultúra, amelyre alapozva lehetséges magyar filozófia. Láthattuk, Lukács szemében ez a reményteli idő még 1910-ben sem jött el.

Pedig ekkorra nemcsak a filozofálás szervezeti-intézményes keretei alakultak ki, hanem a filozófiának elég erős pozíciói lettek az akadémiai-egyetemi életben belül is. A pesti bölcsészkaron 1882-ben már a második filozófia tanszék alakult meg, ehhez jött harmadikként 1895-ben a filozófiatörténeti tanszék (ezt vezette 1904-től Alexander Bernát), emellett volt még esztétika tanszék, a jogi karon pedig jogbölcséleti tanszék is.⁶³ Volt filozófiai élet. A filozófiai élet nem azt jelenti, hogy néhányan filozófiai műveket írnak (legyenek ezek a művek bármennyire is nemzetközi élvonalbeli teljesítmények), s hogy ezek a kevesek netántán még eszmét is cserélnek egymással. Hanem azt jelenti, hogy egy tágabb szakmai, vagy akár nem is csak szakmai kör foglalkozik filozófiával; hogy a filozófia nem néhány kiválasztott zseni dolga, hanem viszonylag sokan vannak, akik átlagos szinten üzik, és egymással kommunikálnak; tágabban pedig a filozófia a szellemi élet része. A filozófiai kultúra e két utóbbit, s ezek közül is inkább a másodikat jelentheti.

1910-ben „tanítványai, barátai, tisztelői” emlékkönyvet adtak ki Alexander Bernát 60. születésnapjára.⁶⁴ A dolgozatok szerzői életkorukra, világnézetükre, politikai pártállásukra nézvést a legkülönbözőbbek voltak. A kötetet az a Dénes Lajos szerkesztette, aki később – az 1914-ben alakult Országos Polgári Radikális Párt egyik vezetőjeként – az OPRP kiáltványát Jászi Oszkárral együtt aláírta.⁶⁵ A *Festschrift*ben egymás mellett megfér a 25 éves elkötelezett marxista Varjas Sándor és a nemzeti irodalomtörténet-írás szószólója, a 62 éves, konzervatív Beöthy Zsolt. Az akkor 25 éves Lukács György mellett szerepelt benne a 21 éves Szilasi Vilmos és a 28 éves Zalai Béla. Az új idők jeleként helyet kapott benne nő is, egyetlen: a 21 éves Dienes Valéria. Jóllehet a kötet címe – *Dolgozatok a modern filozófia köréből* – bölcséleti tanulmányokat ígért, valójában számos szak tudományos írás is volt benne, Császár Elemérnek „A Cziráky-eposz”-ról szóló írásától kezdve Négyesy Lászlónak „A magyar irodalom korszakai”-ról, Balassa Józsefnek „A szavak jelentése a gyermeknyelvben” kérdéseiről és Simonyi Zsigmondnak „A tagadásról” írott nyelvészeti dolgozatán át a neves ideg- és elmegyógyásznak, Lechner Károlynak „Az álmodásról” szóló tanulmányáig. A kötet hű képe volt Alexander pályájának, aki miközben a Filozófiai Írók Tárával a külföldi jelentős filozófusokat akarta közvetíteni, aközben nem kevesebb odaadással adta ki Shakespeare és Madách műveit; írta színikritikáit; 584 lapos Hamlet-monográfiájában⁶⁶ az aprólékos

59 ■ Erdélyi: *A hazai bölcsészet jelene*, 48. old.

60 ■ Nyíri: Lukács „Die Seele und die Formen”, 404. old.

61 ■ Pl. Lukács: Előszó. In: Lukács: *Magyar irodalom*, 5–8., 11–14. old.; *Életrajz magnószalagon*. In: Lukács György: *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*. Az interjúkat készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet. Szerk. Eörsi István. Magvető, Bp., 1989. 108., 114., old. – Kókai Károly könyvében több helyen is felhívja a figyelmet arra, hogy Lukács fiatalkori munkáiban budapesti tanárainak a hatása is lecsapódhatott. Kókai: *Im Nebel*, 79–86., 88–89., 110., 117–118., 125. old. Margócsy szintén észrevételezi, hogy Lukács „a népnemzeti iskola ön-ideológiáját, interpretációs stratégiáját [...] maga is átvette, elhitte, csak éppen nem fogadta el [...] az ő véleménye is ugyanazt képviseli, mint amit az általa mélyen lenézett Beöthy Zsolték nemzetábrázolása”. Margócsy: *Hogyan alakult ki*, 123. old.

62 ■ Alexander: *Magyar filozófia*, 22. old.

63 ■ Borsodi Csaba: *Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története*. <http://www.btk.elte.hu/kartortenet/>; Kókai: *Im Nebel*, 83–84. old.

64 ■ Dr. Dénes Lajos (szerk.): *Dolgozatok a modern filozófia köréből: Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Franklin Társulat, Bp., 1910.

65 ■ Bretter Zoltán: *Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségesezményei*. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közéletek a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás*. Aron, Bp., 2004. 289. old.

66 ■ Alexander Bernát: *Shakespeare Hamletje*. Franklin-Társulat, Bp., 1902.

filológusi és történelmi munkát alapos értelmezéssel társította, miközben nem mulasztotta el, hogy olyan kérdésekre is kitérjen, mint az egyetemes és a nemzeti összefüggései – amelyeket filozófiai munkáiban is tárgyalt. Mindez illeszkedett Alexander tágabb programjába is:

A magyar filozófia ügye pedig azon fordul meg, hogy ne kevés szakember szűk körére szorítkozzék. Ebben rokonságot tart a művészzel, melynek virágzása nemcsak kimagasló művészeket, hanem nagy közönséget is megkövetel. Csak ha a gondolkodás ügyét az olvasó közönség nagy érdeklődése kíséri, remélhetjük, hogy végre támadnak majd kiváló gondolkodóink [...] Nekünk elsősorban nem arra van szükségünk, hogy ennek vagy amannak a külföldi filozófusnak rendszerére esküdjünk, hanem hogy a filozófia kiváló alakjaival érintkezvén magunk tanuljunk gondolkodni

– írta Diderot-tanulmányai bevezetőjében.⁶⁷ Érdemes felfigyelnünk rá, hogy Alexander a filozófiatörténeten keresztül hasonlót akart elérni, mint ellenlábasa, Böhm Károly (mellékesen: 1896-ig annak az evangélikus gimnáziumnak az igazgatója, ahová Lukács 1894-től járt⁶⁸) az önálló magyar filozófiai rendszer megteremtésével: mindketten az önálló gondolkodás, filozofálás felé vezető utat akarták egyengetni.⁶⁹ Ugyanakkor Alexander programjának lényeges eleme, hogy a szűk szakmát meghaladó olvasóközönséget céloz meg – nem véletlen a szépirodalom olvasóival vont párhuzama. Ahogyan a szépirodalom művelt olvasójától sem azt várjuk, hogy olvasmányait szaktudósi alapossággal dolgozza fel, úgy nyilván nem lehet ez cél a filozófiai művek esetében sem: nem egyszerűen irrealitása miatt, hanem mert a kulturáltság és a szaktudósi mivolt nem ugyanaz. Alexander a kötetben szándékosan Diderot munkásságának azzal az oldalával foglalkozott, amelynek nyelvileg és tartalmilag is több köze van az irodalomhoz és a művészetekhez: a *Rameau*-val, továbbá a színművészzel és a festészettel foglalkozó írásaival.

67 ■ Alexander Bernát: *Diderot-tanulmányok*. Franklin-Társulat, Bp., 1900. VII–VIII. old.

68 ■ Azt, hogy Böhm a szocializmus alatt mennyire kiesett a magyar filozófiai tudatból, jól példázza, hogy Bendl Júlia 1994-es alapos, máig mértékadó Lukács-életrajzában a gimnáziumi tanárokról szólva beszél Tolnai Vilmosról és Petz Gedeonról, ám nem említi Böhm Károlyt – annak ellenére, hogy az a gimnáziumtörténet, amelyre hivatkozik, az iskolában 23 évig tanító, a gimnáziumot 13 évig igazgató Böhm „filozófiai működését” úgy méltatja, hogy ő volt „valamennyi tanár évszázados munkásságának mintegy betetőzője [...], melynek végcélja a nemzet nevelése az intelligencia nemesítése által. Ebben az irányban működtek iskoláink tanárai *Schediustól Böhmig* és működnek mind e mai napig is.” Dr. Hittrich Ödön: *A budapesti ágostai hitvallású evangélikus főgimnázium száz esztendejének története*. Nyomtatott Kellner Ernő nyomdájában, Bp., 1923. 101. old.

69 ■ Vö. Bretter: *Századvég vagy századelő?*

70 ■ Róna: *Nap nap után*, 228. old. A Négyesy-seminárium 400-as hallgatói létszámát annak fényében is érdemes néznünk,

Alexander egyetemi Shakespeare-óráin a terem tömve volt. Mint ahogyan Négyesy László *Magyar stíluskvarkorlatain* is: 1904 őszére már csaknem 400 beiratkozott hallgatója volt a szemináriumnak. A tárgyat nemcsak magyar szakosok vették fel, hanem más bölcsészek is, mi több, mérnökök, jogászok, orvosok és nem egyetemisták is látogatták.⁷⁰ Lukács környezetéből járt rá Zalai Béla, Balázs Béla és Ritoók Emma is. Nemcsak irodalomról esett itt szó, hanem sok minden másról, gyakran filozófiáról is. A szeminaristák visszaemlékezései szerint a legkülönbözőbb világnézetek és filozófiák jelentek itt meg egymás mellett: Nietzsche, Stirner, Marx, Tolsztoj, Herbert Spencer és Spinoza egy diskurzustérben tűnt fel.⁷¹ „Fölolvasni pedig lehetett ott mindent, verset, prózát, szonettet és Hamlet-tanulmányt, materialista filozófiát és teozófiai értekezést.”⁷² Négyesy ugyan „[b]izonyos, hogy konzervatívabb volt mint mi, és nem mindig osztotta nézeteinket” (emlékszik vissza Juhász Gyula),⁷³ ám mégis (ahogyan Kosztolányi írja) „minden vélemény szabad, akár egy eszményi parlamentben. Jobbra és balra pártatlanul osztja az igazságot. [...] Miután a viták elülnek, kezébe veszi a kéziratot, és pár tárgyas meggyezést tesz. Sohase hallunk tőle szólamokat.”⁷⁴

Alexander Bernát tanári magatartása hasonlóan toleráns lehetett, mint Négyesyé:

Nem tanított határozott tantételeket. Kollégái (még pedig nemcsak a belföldiek, de a legtöbb külföldi filozófiai tanár is) hozzá hasonlítva száraznak és iskolamesterinek hatottak. Akik a tanítás céljának tartják: tanítható tételleket, tananyagot közölni, – rossz szemmel nézték működését. De a mi korunkban, amidőn, tanítható tétel felülmulthatatlan módon könyvekbe vannak foglalva: ezek közlése a tanítás legkisebb feladata. Ami Alexander tanárból tanítványaira áramlott, az több volt minden tárgyi tartalomnál, az szuggerált lelkesedés volt a tárgy iránt. A nagy tanárban oly erő van, mely csak kontaktusban tanítványával válik hatékonyá [...] Ezzel közvetlenebbül hatott az életre, mint azok a tanárok, akiknek csak tananyagot terjeszteni adatott.⁷⁵

hogy a mondott 1904–1905-ös tanévben a pesti egyetem bölcsészkarára – 1949-ig ide tartoztak a természettudományi tanárszékek is – 1575 hallgató iratkozott be. A teológiai, orvosi, jogi és bölcsészettudományi karra beiratkozott hallgatók összlétszáma 6551 volt. L. Kiss József Mihály – Kissné Bognár Kristina – Varga Júlia: *Függelék: 1. A hallgatók létszáma*. In: Szógi László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története*. ELTE Eötvös, Bp., 2003. 410. old.

71 ■ Pl. Kosztolányi Dezső: Négyesy László. In: Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt*. Szerk. Réz Pál. Szépirodalmi, Bp., 1977. 38–40. old.; Juhász Gyula: Négyesy órák. In: Juhász Gyula: *Örökség: Válogatott prózai írások*. Vál., előszó, jegyz. Péter László. Szépirodalmi, Bp., 1958. 1. köt., 92. old. Vö. Arany Zsuzsanna: Kosztolányi Dezső élete: „No Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?” 3. rész. *Alföld*, 2014. 4. szám, 51–52. old.

72 ■ Juhász: Négyesy órák, 91–92. old.

73 ■ *Uo.* 93. old.

74 ■ Kosztolányi: Négyesy László, 39–40. old. Vö. Juhász Gyula: Nyílt levél Négyesy Lászlóhoz. In: Juhász: *Örökség*, I. köt., 312–315. old.

[...] továbbserkent[ett] mindenkit az igazság önkénytelen keresésére, a továbbgondolkodásra.⁷⁶

A századfordulóra a magyar filozófia elérte, hogy szakmaként, tudományként definiálhassa önmagát.⁷⁷ De mint Alexander és Négyesy példája is jelezheti, ettől a XX. század első évtizedére még nem zárult hermetikusan önmagába, a szaktudományok és a filozófia határai átjárhatók maradtak.⁷⁸ A két tanári pálya sikere azt is mutatja, hogy a filozófia és a tudomány-, illetve kultúrterületek közötti átjárhatóságra igény is volt. S végül: e nélkül az átjárhatóság nélkül aligha lett volna lehetséges akár csak közelíteni is a célhoz, hogy a filozófia „az alaposan művelt polgári közönség olvasmányává, műveltségének tartalmává váljék”.⁷⁹ Az egyetemi ifjúság zsbongása Alexander és Négyesy tanár urak óráin éppen azt jelezte, hogy a filozófia a művelt polgárság kultúrájának része lett, vagy legálabbis azzá kezdett válni.

Kultúra persze az, ami nem szorul az egyetem falai közé, hanem megjelenik a polgári (mindennapi) élet informális(abb) tereiben is. Kosztolányi utal is egy ilyen térre, az Akadémia kávéházra, ahová a Négyesy-semináriumok egyes résztvevői is jártak, Schmitt Jenőt hallgatni.⁸⁰ A kávéház a korabeli „társas élet egyik legjellegzetesebb intézménye”, „félnyilvános köztér”, amely a magánszféra és a közszféra között helyezkedik el, „átmenetet képez a magánélet intimítása és a nagyvárosi tömegélet között”.⁸¹ A másik oldalon az olyan összejövetelek, mint a Vasárnapi Köréi, a lakáson belül hoztak létre olyan teret, amely egyfelől annyiban zárt magántér, hogy meghatározott, kik nyerne beocsátást, másfelől a kulturális-szalon-élet örökösének is mondható,⁸² és ennyiben a nyilvánosság felé is nyit. Mind az Akadémia kávéházba – mint ez Kosztolányi soraiból kivehető –, mind a Vasárnapi Körbe vegyes, „interdiszciplináris” társaság járt. Ami az utóbbit illeti, elég csak olyanokra gondolnunk, mint Lesznai Anna, Ritoók Emma, az akkor még költő, majd utóbb pszichiáterre lett Rényi (Gyömrői) Edit (József Attila egyik analitikusa), Kner Imre, vagy olyan alkalmi látogatókra, mint

Bartók Béla, Nemes Lampérth József, Ferenczy Béni, a művészettörténész Wilde János vagy pedig Polányi Károly. Ennek megfelelően messze nem csak filozófiáról volt itt szó: „Minden téma előkerült, festészet, folklór, történelem” – emlékszik vissza Lesznai Anna.⁸³ Hauser Arnold szerint pedig „[e]lkezdünk hétköznapi dolgokról beszélgetni, valamilyen művészeti eseményről, talán egy tárlatról, talán egy új könyv megjelenéséről, talán a *Nyugat*nak egy számáról”.⁸⁴ Megesett, hogy Balázs Béla készülő regényéből olvasott fel egy fejezetet.⁸⁵ Bartók Béla egyszer itt játszott a *A fából faragott királyfi* zongoraátiratát.⁸⁶ Nehezen mondható, hogy ebben a térben a filozófia, művészetek, kultúra ne hatottak volna megtermékenyítően egymásra.

Olykor talán túlságosan is hajlamosak vagyunk arra, hogy a századelőn a filozofálás és tágabban: a kultúra egyetemen belüli és kívüli szinterei között csakis ellentétet lássunk, és ezt úgy interpretáljuk: a begyöpösödött, megmerevedett akadémiai tudományosság nem volt hajlandó befogadni az újat, s ezért a kint rekedtek arra kényszerültek, hogy a hivatalosságon kívül,⁸⁷ netántán egyenest a társadalomból (*Gesellschaft*) a közösségi létbe (*Gemeinschaft*) visszavonulva fogalmazzák meg elgondolásaikat.⁸⁸ Ilyen opozíciókban szemlélve először is nem láthatók elég jól a jelenség fentebb jelzett pozitívumai. Emellett könnyen elkerülük a figyelmünket a különböző terek és csoportok közötti átmenetek: az a jelenség, amelyet Pléh Csaba a magyar pszichológiatörténettel kapcsolatban ekképp fogalmazott meg: „Több évtizeden keresztül a magyar pszichológia igazán érdekes vonása az volt, hogy [...] az egyének párhuzamosan vettek részt a különböző hálózatokban.” Erre Pléh egyik példája Alexander Bernát fia, Alexander Ferenc, a pszichoszomatikus orvoslás pszichoanalitikus irányzatának megalapítója, akire saját visszaemlékezése szerint „nagy befolyást gyakorolt [...] az apja körüli és általában a Budapesten átélt intenzív akadémiai és nem akadémiai hálózatok világa”.⁸⁹

A különböző hálózatok érintkezésére az eddigiekben is láttunk példákat: Kosztolányi a Négyesy-

75 ■ Alkalay Ödön: Alexander Bernát mint tanár. *Nyugat*, 1927. 22. szám, 713. old.

76 ■ Kornis Gyula: Alexander Bernát (1927). In: Kornis Gyula: *Magyar filozófusok: Tanulmányok*. Franklin-Társulat, Bp., 1930. 195. old. Alexander tanári tevékenységéről I. Gábor Éva: *Alexander Bernát*. Akadémiai, Bp., 1986. 204–216.

77 ■ Bretter: Századvég vagy századelő? 282., 285. old.; Percz: *Háttér előtt*, 29–34. old.; A folyamat aprólékos bemutatását a filozófiai társaságokra és folyóirataikra összpontosítva I. Percz László: *A pozitívizmustól a szellemtörténetig: Athenaeum, 1892–1947*. Osiris, Bp., 2008. 23–112. old.

78 ■ Hasonló olvasható ki például az *Athenaeum* szerkesztési elveiből is: jóllehet, alcímében „Philosophiai és államtudományi folyóirat”-nak tartotta magát, ám ebbe – az 1908–1910-es évfolyamok tanúsága szerint – még mindig beleférték olykor inkább szaktudósokra tartozó témák, mint például „A relief” (Alexander Magda) vagy „Donatello és az újabb művészettörténeti kutatás” (Gerevich Tibor).

79 ■ Bretter: Századvég vagy századelő? 290. old.

80 ■ Kosztolányi: Négyesy László, 39. old.

81 ■ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon: Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum, Bp., 1998. 85., 36., 85. old.

82 ■ *Vö. Uo.* 37. old.

83 ■ Lesznai Anna emlékezése. In: *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Összeáll., bev., jegyz. Karádi Éva és Vezér Erzsébet. Gondolat, Bp., 1980. 54. old.

84 ■ Hauser Arnold emlékezése. In: *A Vasárnapi Kör*, 61. old.

85 ■ Hajós Edit Lukács Györgynek. [1916. október 8.] In: *A Vasárnapi Kör*, 135. old.

86 ■ Vezér Erzsébet: A Vasárnapi Kör története. In: *A Vasárnapi Kör*, 8. old.

87 ■ Pl. Percz László: A „hivatalos” magyar filozófia és a századelő Lukács-köre. In: Percz: *Háttér előtt*, 35–42. old. *Vö. Mester: Magyar filozófia*, 234. old.

88 ■ Demeter: *A szociológizáló hagyomány*, 37. old.

89 ■ Pléh Csaba: Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. A pszichológiai történetírás hagyományai. In: *Új: Hagomány és újítás a pszichológiában: Tanulmányok*. Balassi, Bp., 1998. 76–77. old.

szeminárium és az Akadémia kávéház közös látogatóira utalt; Babits, Kosztolányi és Juhász Gyula kedvenc Négyesy-szemináriumára jártak Lukács barátai, Balázs Béla és Zalai Béla; a három költő intenzív kapcsolatban volt Zalai Bélával, Babits Szilasi Vilmossal is. Szilasi számára láthatóan nem okozott belső konfliktust a Lukács és Fülep gondozta *Szellembe* dolgoznia, és eközben Alexanderral jó viszonyban lennie, akinek tanársegédje is lett. Lukács, Zalai, Szilasi ugyanúgy írtak az Alexander születésnapjára készült kötetbe, mint a pesti egyetem idősebb konzervatív professzorai. A Vasárnapi Körbe alkalmilag eljáró Polányi Károlynak – Lukács gyermekkori barátjának – vezető szerepe volt a Galilei Körben. De adott itt elő Lukács is, mint ahogyan Babits és Balázs Béla is olvasott fel a kör irodalmi teastjein. Babits a Galilei Körrel rokonán és gyermekkori játszópajtásán, Dienes Valérián keresztül került kapcsolatba – akinek Bergson iránti érdeklődése is sokat köszönhet, s aki szintén írt az Alexander-kötetbe. 1911-ben Alexander felvillanyozva számol be Lukácsnak a Nemzeti Színház Shakespeare-ciklusának teltházas előadásairól és a *Hamletről*, amelyet az ő és az általa igazgatott Shakespeare-bizottság támogatásával Shakespeare-korabeli színpadon vittek színre.⁹⁰ Ezt az előadást Hevesi Sándor rendezte – azok egyike, akikkel Lukács 1904 és 1908 között a Thália Társaságot csinálta.

Az idős Lukács kétségkívül rendkívül negatívan nyilatkozott egykori tanáraitól: „A magyar irodalom-elméletet és történetet (Beöthytől – Alexanderig) mélyen megvettem.”⁹¹ Csak Alexanderről pedig így: „Énnekem néhány beszélgetés után a legrosszabb véleményem volt róla, amit csak el lehet képzelni, és ezt a véleményemet nem titkoltam el.”⁹² A fiatal Lukács és Fülep levelezése szinte csak lebecsülő és szarkasztikus kijelentéseket tartalmaz Alexanderről. Ugyanakkor legalábbis Lukács oldaláról árnyalja a képet némely olyan megjegyzése, mint például: „Kár volna belőle a jó ügyeknek ellenséget csinálni; most még minden tisztességes dolog számíthat rá. Nekem privatim is fontos a vele való jó viszony”⁹³ – ahol is az első mondat megbecsülést is elárul Alexanderral szemben, míg a második mögött a már említett tényező rejlett, nevezetesen hogy Lukács habilitációjánál volt tanára segítségére számított. Alexander mellett másik segítőtje a szintén leszólt Beöthy Zsolt volt. Nem ők, hanem Petz Gedeon, a germanista (1896-ig szintén az evangélikus gimnázium tanára) volt az, aki mindent megtett azért, hogy leszavaztassa a habilitációt.⁹⁴ De ettől függetlenül is mintha a szakirodalom olykor túldramatizálná-interpretálná a budapesti habilitációs kudarcot, miközben nemigen figyel fel két mozzanatra, amelyet pedig Alexander említ is a Lukács-hoz írott levelében: nevezetesen, hogy még csak két év telt el Lukács filozófiai doktorátusa óta, és így az érvényes rendelkezések szerint csak külön kari engedéllyel habilitálhat (de ha kivár még két évet, akkor Alexander szerint nem kétséges a siker); emellett Lukács túlságosan fiatal. S valóban, ekkor, 1911-

ben még csak 26 éves. A német egyetemeken például a XIX–XX. század fordulóján minden tudományra kivetítve átlagosan 4,6 év telt el a doktorátus és a *venia legendi* megszerzése között, majd ez 1910 és 1930 között 7 évre emelkedett. Az 1881 és 1890 között született (tehát Lukácsnal nagyjából egykorú) osztrák szociológusok átlagéletkora a habilitációkor 34,8 év volt, a németeké 32,5; az osztrákok a doktorátushoz képest átlag 9,6 évvel később habilitáltak, a németek 10,6 évvel később.⁹⁵ Azt is láthatjuk, hogy ha a kari tanács többsége nem is, de Beöthy és Alexander (akik bírálóként már Lukács bölcsészdoktori értekezését is támogatták) nagyon is hajlandó volt Lukács érdekében még a szokásjogtól, az akadémiai élet megszokott menetétől is eltekinteni. Nem áll tehát az, hogy az úgymond „katedrafilozófusok” akadályozták volna Lukács előretartását, mint ahogyan az sem, hogy Lukács eleve ne akart volna beépülni az akadémiai világba.⁹⁶ Éppenséggel – mint a fentebb idézett leveléből is kiviláglik – az egyetemi élet szokásos kompromisszumai nem álltak távol tőle, és a cél érdekében hajlandó volt taktikázásra is.

Az ifjú Fülep Lukács-hoz írott leveleiben jó szó nemigen hangzik el Alexanderről. Bírálatainak tárgya viszont rendkívül befogadó volt vele szemben, holott maga is olykor keserűen állapította meg, hogy ifjú tanítványaihoz képest „[é]n a múlt vagyok”.⁹⁷ Szemben is, a háta mögött is dicsérte Fülepet. „Nagyon sok fiatal ember került eléem a pályámon, senkinek a fejlődését nagyobb várakozással nem lestem. Bámulom tehetségét és szeretem karakterét. Azt hiszem itt oly karakter került össze oly tehetséggel, hogy ilyen találkozás nagyon ritkán esik meg. Nietzsche-heje mégis meglepett. Ez már nem ígéret, ez teljesítés” – írta neki 1910-ben.⁹⁸ A levélben említett Nietzsche-kötetről – amelyet Fülep Alexander felkérésére készített a Filozófiai Írók Tára számára

90 ■ Alexander Bernát – Lukács György-höz. Budapest, 1911. május 4. In: *Lukács György levelezése*, 378. old.

91 ■ Lukács: Előszó, 8. old. Az írás 1969-es. Hasonlóan fogalmaz utolsó életrajzi vázlatában is: Lukács György: *Megélt gondolkodás*. In: uő: *Megélt gondolkodás*, 50. old. Vö. *Életrajz magnószalagon*, 106. old.

92 ■ *Uo.* 107. old.

93 ■ Lukács György – Fülep Lajoshoz. Berlin, 1910. december 21. körül. In: *Lukács György levelezése*, 306. old.

94 ■ Vö. Alexander Bernát – Lukács György-höz. Budapest, 1911. május 4. In: *uo.* 377–378. old.

95 ■ Christian Fleck: *Transatlantische Bereicherungen. Zur Erfindung der empirischen Sozialforschung*. Suhrkamp, Frankfurt, 2007. 215–219. old.

96 ■ Vö. Bendl: *Lukács György élete*, 189. old.

97 ■ Alexander Bernát – Fülep Lajoshoz. Tátra-Lomnic, 1911. január 5. In: *Fülep Lajos levelezése. I. 1904–1919*. Szerk., jegyz., mutatók F. Csanak Dóra. MTA Könyvtára és az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1990. 201. old.

98 ■ Alexander Bernát – Fülep Lajoshoz. Budapest, 1910. április 28. In: *uo.* 156. old.

99 ■ Alexander Bernát – Lukács György-höz. Budapest, 1911. május 4. In: *Lukács György levelezése*, 378. old.

100 ■ Mindhárom Alexander-szöveget lásd: *Fülep Lajos emlékkönyv. Cikk, tanulmányok Fülep Lajos életéről és munkásságáról*. Vál., szerk., jegyz., bibliográfiát összeáll. Timár Árpád. Magvető, Bp., 1985.

– méltató recenziót írt, csakúgy, mint később, 1923-ban a *Magyar művészet* című könyvéről; professor létére nem sajnálta az időt, hogy személyesen hozza rendbe Fülepnak egy indexügyét,⁹⁹ s gondja volt rá, hogy tanítványa a lehető legmagasabb honoráriumokat kapja munkáiért. Annak ellenére elismerő cikkben számolt be *A Szellem* első számáról – miközben nem mulasztotta el az alkalmat, hogy a szerkesztő Fülep Lajos Nietzsche-kötetét is újra reklámot csináljon –, hogy felfogása eltért Lukácsékétól, és a folyóirat előkészületei során tanítványai meg is bántották.¹⁰⁰

Ennek a történetnek óhatatlanul számos mozzanata elsikkad, ha csak az idős Lukács visszaemlékezéseinek vagy a fiatal Lukács és Fülep levelezésének perspektívájából szemléljük; ha netántán a jó és a rossz, a haladás és maradás küzdelmének vagy olyan konfliktusoknak a vezérfonalára fűzzük fel, amelyekben feketén-fehéren igazságot kell tennünk, és ezzel – újra Pléh Csaba meglátásaihoz fordulva – valamilyen egypólusú, lineáris, a haladás szempontjai szerint rendezett elbeszélést célzunk meg, ahol is a haladás vagy az érték mércéje egyetlen tudományos központban testesül meg.¹⁰¹ Az ímént vázolt csoportosulások, hálózatok, de egyes tagjaik között is nyilvánvalóan voltak nézetkülönbségek és –ellentétek (miért is ne lettek volna?). A századelő pezsgő szellemi élete azonban többek között abból is adódhatott, hogy a csoportok részben átfedték egymást. Az, hogy az egyének egyszerre többféle diskurzusnak, szabályrendszernek, „nyelvjátéknak” voltak részesei, relativizálhatta az egyes szabály- és nézetrendszerek érvényességét, képlékennyé tette a szabályok határát. Több szabályrendszer találkozása megkönnyítheti, hogy az egyén kilépjen belőlük, és növeli a kreativitás esélyét. Hogy azok közül, akik ebben a századelős magyarországi közegeből jöttek, tudományáguktól függetlenül olyan sokan értek el a későbbiekben jelentős eredményeket,

feltehetően annak is köszönhető, hogy a hálózatoknak ez a bonyolult szövődése ösztönözte az adott szabályok megsértését, illetve az egyes nyelvjátékok szabályaihoz képesti újítást.

5. AZ OSZTRÁK ESET

5.1. FILOZÓFIAI IDENTITÁSKERESÉS ÉS NEMZETI ÖNÉRTEKELÉS

Larry Steindler 1988-ban a magyar filozófiai önreflexió sajátos vonásait egyfajta kulturális kisebbségi komplexusra vezette vissza, amelyet jellemzően kelet-európaiak táplálnak az úgynevezett Nyugattal szemben. Ami az osztrákokat illeti, úgy véli, hogy még ha olykor megfogalmaztak is panaszokat és kritikákat önnön fejletlenségükről, az ilyen eszmefuttatások inkább csak széljegyzetek maradtak, s nem kerekedtek ki filozófiai rendszerré.¹⁰² Tíz évvel később Steindler kiterjeszti példáit egyes újabb afrikai államok filozófiai „önismérlésére” is, „melyeknél az identitás kérdése különös jelentőségre tesz szert”. Az ilyesfajta identitáskeresésnek – általánosítja az összefüggést – annál nagyobb az esélye, „minél később kezdi az adott ország a tudomány területén kulturális gyökereit és identitását keresni”.¹⁰³ Ebben a tanulmányában már több párhuzamot lát az osztrák és a magyar eszmélet-történeti önértelmezések között.

A Haller-féle önálló osztrák filozófia öndefiniációs kísérlete, úgy tűnik, 1988-ban, németországi perspektívából még nem volt látható. Pedig már ekkor is lehetett volna egy s más tudni Rudolf Hallernak az „önálló osztrák filozófiára” vonatkozó koncepciójáról: 1988-ra a *Studien zur Österreichischen Philosophie* könyvsorozatnak, amely Haller szerkesztésében indult 1979-ben, tizenhárom kötete jelent meg, és az első és a tizedik kötetben ő maga mutatta be koncepcióját.¹⁰⁴ Megjelent a szintén általa szerkesztett Meinong-összkiadás nyolc kötete és Neurath összegyűjtött filozófiai és módszertani munkáinak két kötete, az *Internationale Bibliographie zur Österreichischen Philosophie* összesen tíz kötetéből pedig kettő.¹⁰⁵ Az 1975-ben indult *Grazer philosophische Studien* folyóirat a 32. köteténél tartott.¹⁰⁶ 1983-ban¹⁰⁷ Haller tizenegy éves fáradozásának eredményképp megalapították Grazban a *Forschungsstelle und Dokumentationszentrum für Österreichische Philosophie*-t. 1985-ben a Brown Egyetemről ide került a Brentano Archivum anyaga. 1991-ben megalapították Bécsben az *Institut Wiener Kreis* Friedrich Stadler vezetésével, aki korábban Grazban filozófiai, pszichológiai és történettudományi tanulmányokat folytatott.

Meglehet persze, hogy ha 1988-ban, amikor Steindler könyve megjelent, Magyarországon valakinek eszébe jutott volna, hogy az önálló magyar filozófiáról szóló történetének súlyát Haller vállalkozásával összevetve növelheti,¹⁰⁸ akkor még nálunk is többeknél némi fanyalgás vegyült volna az ötlet méltatásába.¹⁰⁹ Az évek során azonban a Haller-

101 ■ Pléh: Magyar hozzájárulások, 71–73. old.

102 ■ Steindler: *Ungarische Philosophie*, 152–153. old.

103 ■ Larry Steindler: Wissenschaft und Philosophie in Österreich-Ungarn und die ungarische Rücksändigkeitsdiskussion. In: Michael Benedikt – Endre Kiss – Reinhold Knoll (Hrsg.), Helmut Kohlenberger – Josef Rupitz – Walter Seitter (Mithrsg.): *Anspruch und Echo: Sezession und Aufbrüche in den Kronländern zum Fin-de-Siècle: Philosophie in Österreich (1880–1920)*. (= *Verdrängter Humanismus – verzögerte Aufklärung*. IV. köt.) Verlag Leben – Kunst – Wissenschaft Editura Triade, Klausen-Leopoldsdorf, 1998. 602. old.

104 ■ <http://www.rodopi.nl/senj.asp?Serial=SOP>

105 ■ <http://www.rodopi.nl/senj.asp?Serial=IBOP>

106 ■ http://www.pdcnet.org/pdc/bvdb.nsf/journal?openform&journal=pdc_gps; <http://www.rodopi.nl/senj.asp?Serial=gps>

107 ■ http://www.austrian-philosophy.at/was_tut_fdoep.html#ÜBER_DIE_FDÖP. Haller maga életrajzában az 1985-ös évet adja meg: Rudolf Haller: Eine kurze Selbstdarstellung. In: Thomas Binder – Reinhard Fabian – Ulf Höfer – Jutta Valent (Hrsg.): *Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie an der Universität Graz*. Rodopi, Amsterdam – New York, NY, 2001. 590. old.

108 ■ Demeter: *A szociológizáló hagyomány*, 14–15. old.

109 ■ 2012-ben a párhuzam visszhangja mindenesetre pozitív volt. L. Rózsa Erzsébet: „A modern dráma a polgárság drámája”. *Alföld*, 2012. 8. szám, 124. old.; Szűcs Zoltán Gábor: Demeter Tamás: A szociológizáló hagyomány. *Korall*, 47 (2012), 197. old.

féle „önálló osztrák filozófia” elgondolás – amelyet Neurath–Haller-tézisnek is szokás nevezni, mivel erősen támaszkodik arra a történetre, amelyet Neurath a Bécsi Kör gondolkodástörténeti előzményeként felvázol – kétségkívül (mint ezt tanulmányom első részében már említettem) az egyik, ha nem a legnagyobb hatású, egyben a legvitatottabb olyan koncepcióvá vált, amely az elmúlt 50 évben Ausztriában élő filozófustól származott.

A jelenséget magyarázhatná például az, amit Johannes Feichtinger állapít meg, nevezetesen, hogy Haller elgondolását éppenséggel az 1960-as és 1970-es években, az „osztrák nemzeti tudat» erőltetett kialakításának évtizedeiben” – az 1955-ös államszerződés (*Staatsvertrag betreffend die Wiederherstellung eines unabhängigen und demokratischen Österreich*) után – dolgozta ki. Ez az időszak pedig hajlamossá tett arra, hogy az „*invention of tradition*” lázában „túlrajzolt hagyományokat találjanak ki”¹¹⁰ és (tegyük hozzá) fogadjanak el legalább egy ideig. Ezt az indoklást támogathatná Kókai meglátása is, mely szerint „az osztrák filozófia posztulálása [...] nem filozófiai problémákkal magyarázható, hanem a túlsúlyos német filozófiával szembeni emancipációs törekvésekkel”.¹¹¹ Eszerint a Haller-féle koncepció azzal lenne összevethető, ahogyan például a magyarok a nemzeti irodalom létrehozására irányuló erőfeszítéseikkel párhuzamosan nemzeti filozófiával is kísérleteztek.¹¹²

Olyasfajta ellenérv, amely szerint „csupán egy új államnak az identitás iránti szüksége” hozott volna létre egy képzelt történetet, legalább szóban viszonylag hamar megfogalmazódhatott Hallerrel szemben, miként ez egy 1986-os írásának zárlatából kivehető.¹¹³ Ám az ilyesfajta egytényezős kontextualizálásokkal szemben legalább kételyeket kell ébresszenek bennünk a Haller- és a Neurath-féle koncepció már említett párhuzamai – az utóbbiakat aligha lehet az 1950-es évek államalapítással összefüggő identitáskeresésének a számlájára írni. További megfontolásokra készíthetnek bennünket Haller elgondolásának racionalista-univerzalista vonásai, amelyeket tanulmányom első változatában már említettem, nevezetesen hogy „az a filozófia, amely magát büszkén osztráknak nevezzi, magát empirikusnak, tudományosnak és objektívnek mutatja be, tehát mint olyan filozófiát, amely a

mindenkori nemzet határain és korlátain túllép: ez a nemzeti filozófia valójában nem-nemzeti, hanem tudva vagy nem tudva, de univerzális igénnyel lép fel”.¹¹⁴ Ugyanakkor Haller soha nem ment el odáig, mint Barry Smith barátja, aki szerint „[a]z osztrák filozófia – kivált a háború előtti – *világfilozófia*, a *filozófia maga* [*Philosophie an sich*], [...] amely messzemenőig megfelel a világosság, szigorú érvelés és profeszionalizmus nemzetközileg érvényes standardjainak” (kiemelések tőlem, N. K.)¹¹⁵ – szemben azzal a „kontinentálisnak” nevezett filozófiával, amelyet a német filozófiának Herdertől Heideggerig ívelő vonulata képvisel, vagy pedig a francia filozófiában Derrida testesít meg, mely utóbbiak óhatatlanul provinciálisak és kontextushoz kötöttek, szemben az univerzálisan kommunikálható, kontextusfüggetlen analitikus érvelési stílussal.¹¹⁶ Haller ugyanis nem tartja eliminálhatónak azokat a kontextusokat, amelyekben a filozofálás folyik – ez kiolvasható lehetett az írásom legelején idézett, az intézmények szerepét taglaló szavaiból is. Emellett számára „a század legjelentősebb filozófusa” Wittgenstein, s kivált a késői, „kontextualista” korszaka érdekl, melynek világában először igazán első, 1958–59-es oxfordi ösztöndíja alatt mentora, Gilbert Ryle vezetésével mélyült el. „Vele kapcsolatban [...] mindig találok új kérdéseket, és egyetlen más filozófussal sem foglalkoztam annyit, mint vele” – írta.¹¹⁷ A közte és Barry Smith közötti különbséget jól szemlélteti, hogy az utóbbi 2000-ben azzal a feltétellel szervezte meg *Racionalitás és irracionalitás* címmel az Osztrák Ludwig Wittgenstein Társaság éves kirchbergi Wittgenstein-szimpoziumát, hogy Wittgenstein-szekció nem lesz – Smith szemében Wittgenstein az univerzális érvenyű, racionális érvelés vizsgáján ugyanúgy megbukik (és még az évismétlést sem érdemli meg), mint Derrida. S végül Haller életének kora kamaszkorától kezdve fontos részei voltak a művészetek (s nem pusztán a művészetek élvezete, hanem szabadidejét is előszeretettel töltötte művészek között). Ám úgy találta, hogy a művészeteket nem könnyű filozófiailag megragadni, s talán saját filozófiai eszköztárát is inadekvátnak érezhette. Az időben előrehaladva ezért is írt róluk egyre kevesebbet, publikált egyetlen kis könyvecskét¹¹⁸ – és néhány esszét, amelyek azonban stílusosan is eltérnek filozófiáinak szánt műve-

110 ■ Johannes Feichtinger: *Wissenschaft als reflexives Projekt. Von Bolzano über Freud und Kelsen: Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2010. 157., 161. old.

111 ■ Kókai: *Im Nebel*, 78. old.

112 ■ Az utóbbi monografikus bemutatása Percz László: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2008.

113 ■ Rudolf Haller: *Zur Historiographie der österreichischen Philosophie*. In: J. C. Nyíri (Hrsg.): *Von Bolzano zu Wittgenstein: Zur Tradition der österreichischen Philosophie – From Bolzano to Wittgenstein. The Tradition of Austrian Philosophy*. Verlag Holder-Pichler Tempsky, Wien, 1986. 47. old.

114 ■ Katalin Neumer: Wittgenstein und die „Philosophien des Lebens” oder: War Wittgenstein ein „Österreichischer” Philosoph? Zu Rudolf Hallers Konzeption einer eigenständigen

Österreichischen Philosophie. In: Katalin Neumer (Hrsg.): *Traditionen Wittgensteins*. (= Wittgenstein-Studien, Bd. 10) Peter Lang, Frankfurt 2004. 125. old.

115 ■ Barry Smith: *Philosophie, Politik und Wissenschaftliche Weltauffassung: Zur Frage der Philosophie in Österreich und Deutschland. Grazer philosophische Studien*, 2000. 58–59. köt., 18. old.

116 ■ Smith e nézeteire – egyéb írásait is bevonva a tárgyalásba – másutt részletesebben kitértem: Neumer Katalin: *Nemzeti és nemzetközi fájdalmak: Töprengések Wittgenstein privátnyelvkritikájának magyar és az orosz fordítása kapcsán. Altalános Nyelvézeti Tanulmányok*, 2014. XXVI. köt. (megjelenés alatt).

117 ■ Haller: *Eine kurze Selbstdarstellung*, 588. old.

118 ■ Rudolf Haller: *Facta and Ficta: Studien zu ästhetischen Grundlagenfragen*. Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1986. L. Haller: *Eine kurze Selbstdarstellung*, 579–580. old.

itől. Abban, hogy Haller életművének tipikus műfaja az előadás, a tanulmány, a tanulmánygyűjtemény – és nem a monográfia, amelyben elgondolásait szisztematikusan kibonthatta volna –, az is szerepet játszhatott, hogy ezek a szálak legalábbis nem könnyen fonhatók össze koherens rendszerré.¹¹⁹

A nemzeti identitásképzés motívumával operáló, két fentebb idézett magyarázattal állítható szembe egy harmadik, amelyre Varga Péter András utal, amikor azt mondja: a Haller-féle elgondolás „kétségtelenül jól illett a koncepció megfogalmazásának korhangulatához”,¹²⁰ mivel Varga vélhetőleg valamilyen, az analitikus filozófiával és tudományelmélettel jellemezhető korhangulatra céloz, amelynek Barry Smith álláspontja is megtestesítője lehetne.

5.2. SZEMÉLYEK ÉS INTÉZMÉNYEK EGYETEMEN BELÜL ÉS KIVÜL

Ilyen korhangulat azonban a hatvanas–hetvenes évek Ausztriájában nem volt túlzottan érzékelhető. Azok az osztrák filozófusok, akik az osztrák országhatáron belül csatlakoztak a Bécsi Kör tradíciójához és az analitikus filozófiához, saját helyzetértékelésük szerint hazájukban elenyésző, elnyomott kisebbséghez tartoztak, akik komoly hátránnyal indultak tudományos pályájukon, sokuk a hazai kilátástalanság miatt egyenest arra kényszerült, hogy elhagyja az országot.

A hivatásrendi állam (*Ständestaat*) 1934-es megalakulása, illetve az Anschluss után a Bécsi Kör tagjai közül már csak Victor Kraft (1880–1975) és Juhos Béla (1901–1971) élt Ausztriában, és azok közül, akik távoztak, 1945 után senki sem tért vissza. Kraft és Juhos kevéssé játszott meghatározó szerepet a bécsi filozófiai, s kivált az egyetemi filozófiai életben. Kraftot – jóllehet maga volt „a tartózkodó, tudományosan ténykedő, apolitikus filozófus par excellence”¹²¹ – zsidó felesége miatt 1938-ban megfosztották az előadás jogától, majd 1939-ben nyugdíjazták főkönyvtárosi állásából is. Csak 1947-ben lett újra rendkívüli, majd 1950-től 1952-es nyugdíjba vonulásáig rendes professzor a Bécsi Egyetemen – 1936, Schlick meggyilkolása óta először adott elő bécsi professzor természetfilozófiát. Juhos Béla a *venia legendi* csak 1948-ban szerezte meg, a rendes professzorsá-

gig soha nem vitte, mivel kinevezését – Victor Kraft szavai szerint – „megakadályozta a filozófiai ellentét a rendes professzorokkal”,¹²² illetve az oktatási minisztérium.¹²³ Juhos – aki címzetes rendkívüli professzoroként az akkori osztrák egyetemi rend szerint ingyen tanított – főként hallgatóira volt hatással: az 1948-as téli szemesztertől kezdve heti egy előadást, 1964-től haláláig pedig (egy félév kivételével) emellett egy szemináriumot is tartott; óráira tízen-húszan jártak.¹²⁴ Kraft 1952-es emeritálása után – újfent Kraftot idézve – Juhos maradt az egyedüli a Bécsi Egyetemen, aki a Bécsi Kör megkezdte irányt folytatta.¹²⁵

Victor Kraft már 1950-ben, a Bécsi Kört bemutató könyve első kiadásának előszavában is jellemezte az osztrák helyzetet: jóllehet a neopozitívizmus „ma a filozófia előterében áll”, ám csak „az angolszász és a skandináv országokban”; „épp a német kultúrkörben a Bécsi Kör teljesítményeit csak elutasították – már amennyiben egyáltalán tudomást vettek róla. [...] A Bécsi Kör a múlté – legalábbis Bécsben.”¹²⁶ Az 1968-as második kiadás előszavában valamivel optimistább hangot ütött meg; a könyv végéhez hozzáfűzött függelékben viszont még mindig úgy látta: „[a] Bécsi Kör a keletkezésének helyén halott”: leszámítva Juhos Bélát, valamint a grazi professzort, Rudolf Freundlichot, Ausztriában a konzervatív irány az uralkodó.¹²⁷ Hasonlóan szomorú a helyzet szerinte Németországban és Svájcban, de a kontinens nagyobb részén is.

1954-ben az akkor harmincéves Feyerabend a washingtoni Library of Congress megbízásából 163 oldalas gépiratot készített az ausztriai bölcsészettudományok helyzetéről. A filozófiáról többek közt ezt írta:

Mindebből [= a Bécsi Kör tevékenységéből] 1945-ig alig valami volt ismert. Azóta a helyzet keveset változott. Amikor 1953-ban A. Pap vendégprofesszorként megkezdte bécsi előadásait, csak azt tudta megállapítani, hogy „az analitikus filozófia bölcsője, Bécs sírjává változott”. [...] a pozitívizmusnak – a Harmadik Birodalomban államellenesnek, zsidónak, rombolónak számított – még ma is egy sor ellenfele van, akik – nem tárgyi okokból – kiirtanák a világból. Ez látható többek közt a professzúrák betöltésében is.¹²⁸

119 ■ Nem tudhatjuk, mi lett volna abból a nagy műből, amelyet a nyugdíjba vonulása utáni szabadságban tervezett – ez a terv a szellemi munkát egyre inkább lehetetlenné tevő betegség miatt már nem valósulhatott meg.

120 ■ Varga Péter András: *A fenomenológia keletkezése*. L'Harmattan, Bp., 2013. 138. old.

121 ■ Rudolf Haller: Nachruf auf Victor Kraft. *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 30. (1976), 3. szám, 618. old.

122 ■ Victor Kraft: Nachruf auf Béla Juhos. *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 2. (1971), 2. szám, 164. old.

123 ■ Wolfgang L. Reiter: Wer war Béla Juhos? Eine biographische Annäherung. In: András Máté – Miklós Rédei – Friedrich Stadler (Hrsg.): *Der Wiener Kreis in Ungarn – The Vienna Circle in Hungary*. Springer, Wien – New York, 2011. 77–83. old.

124 ■ *Uo.* 76., 84., 95–98. old.

125 ■ Kraft: Nachruf auf Béla Juhos, 164. old.

126 ■ Victor Kraft: *Der Wiener Kreis: Der Ursprung des Neopositivismus: Ein Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*. Springer-Verlag, Wien, 1950. III., V. old.

127 ■ Victor Kraft: *Der Wiener Kreis: Der Ursprung des Neopositivismus: Ein Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*. Springer-Verlag, Wien – New York, 1968. 180. old.

128 ■ Paul K. Feyerabend: *Die Geisteswissenschaften in Österreich*. In: Michael Benedikt – Reinhold Knoll – Franz Schwedlauer – Cornelius Zehetner (Hrsg.): *Auf der Suche nach authentischem Philosophieren: Philosophie in Österreich 1951–2000*. (= *Verdrängter Humanismus* VI. köt.) facultas.wuv, Wien, 2010. 35. old. Feyerabend ezt a kéziratát legkésőbb 1992 őszén adta oda Michael Benediktnek szabad felhasználásra. Amögött, hogy Benedikt a szöveget csak 2010-ben tette hozzáférhetővé a nyilvánosság számára, nehéz nem tudományon kívüli okokat sejtteni.

Kurt Rudolf Fischer visszaemlékezésében Arthur Pap bécsi rossz közérzetét nemcsak az általa képviselt logikai pozitivizmussal szembeni averziókra vezeti vissza, hanem az 1945 előtti időket idéző okokra is: „Zsidó volt, és a bécsi intézet tagjai nehezen tudták maguk közül valónak érezni.”¹²⁹ 1970-ben az ugyanebben az évben indult *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie* (később: *Journal for General Philosophy of Science*) salzburgi cikkírója még mindig ekképp mutatta be a lehangoló osztrák állapotokat: „a tudományos élet széles köreiben a »tudományelmélet«, »megismeréslogika« vagy »filozófiai alapkutatás« [*philosophische Grundlagenforschung*] kifejezésekkel csak negatív képzeteket kapcsolnak össze. [...] a tudományteoretikusokat és logikusokat »veszélyes pozitivistáknak« vagy »ateistáknak« bélyegezték.”¹³⁰

Az ötvenes évek végén Wolfgang Stegmüllernek nem sikerült Innsbruckban docensből professzorrá felküzdenie magát, és bár szó volt róla, hogy Kraft bécsi professzúráját megörökölheti, végül a természetfilozófiai tanszék betöltetlen maradt, ezért Németországba távozott.¹³¹ Paul Feyerabend szíve szerint Bécsben maradt volna, és emiatt még Popper ajánlatát is visszautasította, aki maga mellett a London School of Economics szerzett neki asszisztensi állást;¹³² végül Popper Kraft visszavonulása után a helyzetét végképp kilátástalannak találta, és 1955-ben Stephan Körnerhez Bristolba, majd onnét a Berkeleyre ment. A hatvanas években Werner Leinfellner és Hubert Schleichert habilitációs tervei ütköztek nehézségekbe Bécsben; mindkettő Juhos Béla tanítványa volt. Az első 1967-ben három felkínált amerikai professzori állásból a Nebraskai Egyetemet választotta,

a második 1973-ban a Konstanzi Egyetemen kapott katedrát.¹³³ Ernst Topitsch – akinek 1958-as *Vom Ursprung und Ende der Metaphysik* című könyve után már olyan neve volt, hogy 1960-ban a párizsi Institut International de Philosophie első osztrák tagja lett – az ellenséges légkörből menekülve 1962-ben a bécsi rendkívüli professzorságot heidelbergi rendes egyetemi tanárságra cserélte.

A második világháború után Ausztriában az első „filozófiai alapkutatás” professzúrárt 1967-ben hozták létre: Rudolf Haller számára Grazban¹³⁴ – arra válaszul, hogy alighogy 1966-ban elfoglalta élethosszig tartó egyetemi tanári katedráját Hannoverban, kisvártatva az Innsbrucki Egyetem is felajánlotta neki egy professzúrárt.¹³⁵ Amikor a három lehetőség közül Haller az ő szeretett Graz városát választotta – azt a helyet, ahol egyetemre járt, doktorált és habilitált –, akkor olyan egyetemet választott, ahol a második világháború után a többi osztrák egyetemhez képest eltérően alakult a filozófia sorsa, mégpedig két filozófiaprofesszorának köszönhetően, aki tolerálta az övétől eltérő gondolkodásmódokat is, illetve meggyökerezette az analitikus gondolkodási stílust.¹³⁶ Az utóbbi Konstantin Radaković volt – annak a Theodor Radakovićnak a testvére, akit a Bécsi Kör 1929-es programja a kör belső tagjai között sorolt fel.¹³⁷ Ő volt az egyedüli a Grazi Egyetemen, aki 1938-ban, Hitler bevonulása után politikai nézetkülönbségekkel indokolva döntését, önként feladta docentúráját, majd emigrált.¹³⁸ Rögvest a háború után két féleven keresztül Schlick-szemináriumot tartott.¹³⁹ Amikor Haller az 1947–48-as tanévben megkezdte grazi egyetemi tanulmányait, már itt találta a fentebb említett (ekkor még asszisztens-

Kerényi Károly (jobbról a második) Alpbachban, 1955-ben

129 ■ Kurt Rudolf Fischer: Die Universität Wien vor und nach dem Zweiten Weltkrieg. In: Michael Heidelberger – Friedrich Stadler (Hrsg.): *Wissenschaftsphilosophie und Politik – Philosophy of Science and Politics*. Springer, Wien – New York, 2003. 1077. old.

130 ■ Gerhard Zecha: Die gegenwärtige Situation der Wissenschaftstheorie in Österreich. *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 1. (1970) 2. szám, 284. old.

131 ■ Uo. 290. old.

132 ■ Paul K. Feyerabend: *Killing time*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1995. 99. old.

133 ■ Kraft: Nachruf auf Béla Juhos, 164. old.; Werner Leinfellner helyreigazító levele Kraft Juhos-nekrológiájához: *Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 3. (1972) 1. szám, 201. old.; Ekehart Köhler: Erinnerungen an die Zeit mit Elisabeth und Werner Leinfellner. In: Walter Feigl – Sascha Windholz (Hrsg.): *Wissenschaftstheorie, Sprachkritik und Wittgenstein: In memoriam Elisabeth und Werner Leinfellner*. Walter de Gruyter, Berlin 2011. 246–248. old.; Bernulf Kanitscheider: Von der

Wissenschaftstheorie zur Kunst: Ein Forscherleben: Nachruf auf Gerhard Frey. *Journal for General Philosophy of Science*, 35. (2004) 1. szám, 4. old. Vö. Reiter: Wer war Béla Juhos? 85–86. old.

134 ■ Zecha: Die gegenwärtige Situation, 290. old.

135 ■ Rudolf Haller: Eine kurze Selbstdarstellung, 585. old.

136 ■ N. N.: Vorbemerkung. In: Karl Acham (Hrsg.): *Kunst und Geisteswissenschaften aus Graz: Werk und Wirken überregional bedeutsamen Künstler und Gelehrter: vom 15. Jahrhundert bis zur Jahrhundertwende*. Böhlau Verlag, Wien, 2009. 2. köt., 452. old.

137 ■ Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis. In: Otto Neurath: *Gesammelte philosophische und methodologische Schriften*. Hrsg. von Rudolf Haller und Heiner Rutte. Verlag Holder-Pichler-Tempsky, Wien 1981. I. köt., 317. old.

138 ■ Haller: Eine kurze Selbstdarstellung, 576. old.

139 ■ Heiner Rutte: Über K. Radakovic' Auseinandersetzung mit dem Skeptizismus und das pragmatische Argumentieren in der Erkenntnistheorie. In: Binder et. al. (Hrsg.): *Bausteine*, 349–350. old.

tens) Rudolf Freundlichot. Freundlich filozófiát többek közt Moritz Schlicknél, Victor Kraftnál, Karl Bühlernél és Heinrich Gomperznél tanult, matematikát Hans Hahnánál. Két évvel Haller kinevezése után Ernst Topitsch lett a harmadik filozófiaprofesszor. „A három ordinariusszal és tekintélyes számú asszisztenssel, illetve segéderekkel a grazi intézet néhány év alatt olyan profilt tudott kialakítani, amelyik a többitől jelentősen eltért”¹⁴⁰ – s legkivált a Bécsi Egyetemtől különbözött.¹⁴¹ 1968-ban Innsbruckban is történt előrelépés: az eredetileg Hallernak felkínált, frissen létrehozott filozófia és tudományelmélet professzúráját a bécsi születésű, de Németországban felnőtt Gerhard Frey foglalta el, akinek mint olyasvalakinek, aki az osztrák viszonyokon és – eredendően természettudósként – a filozófiai szekértáborokon is kívül állt, könnyebb volt az ellentétek között közvetíteni.¹⁴²

Grazot leszámítva a tudományelmélet, illetve az analitikus filozófia jó ideig erősen az egyetemen kívülre szorult. A legjelentősebb egyetemen kívüli szerveződés az *Österreichisches College* volt, amely 1945-től kezdve nyaranta egy kis tiroli hegyi faluban, Alpbachban a Nemzetközi Felsőoktatási Hetek címmel szervezett vitafórumot: voltak plenáris előadások vitával, szemináriumok és szimpóziumok, valamint kultúrprogramok. Alpbach példáján is tanulmányozható – mint Haller írja –, hogy „valamely intézményes keret hogyan tesz lehetővé vagy akár erősít fel bizonyos hatásokat”. Az egyetemeken uralkodó filozófiával szembeni „oppozíció tulajdonképpeni centruma [...] az Alpbach Fórumon fejlődött ki, azáltal, hogy a külföldön maradt világszínvonalú osztrák tudósok kapcsolatba kerültek a fiatalabb generációval, diákokkal és tanáregedekkel”,¹⁴³ köztük a Bécsi Kör tagjaival és szimpatizánsaival. Megfordult itt Rudolf Carnap, Herbert Feigl, Philipp Frank, Karl Popper, Friedrich August von Hayek, Walter Hollitscher, Erwin Schrödinger, Ernst Gombrich, Paul Lazarsfeld, Paul Feyerabend, Wolfgang Stegmüller, Ernst Topitsch, Paul Weingartner, Rudolf Haller és Schlick volt hallgatója, Heinrich Neider.¹⁴⁴ (Magyar vonatkozásban Szilasi Vilmost és Kerényi Károlyt említhetjük.)¹⁴⁵ Az itt szövéődött kapcsolatokat követve sikerült

Topitschnak ösztöndíjjal kijutnia Philipp Frankhoz Amerikába, Feyerabendnek Popperhoz Londonba, Stegmüllernek Oxfordba.¹⁴⁶ A nyári összejövetelek mellett az ÖC az egyetemi városokban köröket is szervezett – ezek tanév közben tevékenykedtek. Az egyik bécsi kört, a természetfilozófiát Victor Kraft vezette, Feyerabend volt a kör hallgatói képviselője. A kéthetente tartott szemináriumokra tanárok (Topitsch, Juhos, Erich Heintel) is jártak; volt itt Georg Henrik von Wright, Elisabeth Anscombe (aki németet tanulni jött Bécsbe, hogy Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásait* angolra fordíthassa), vendégprofesszorsága idején Arthur Pap; egyszer még Wittgenstein is hajlandó volt elmenni. Feyerabend a Bécsi Kör folyóiratának, az *Erkenntnis*nek a korai számaiból többször is tartott előadást, s ezzel a Kraft-kör mintegy a Bécsi Kör megszakt szálát vette fel újra. A kör 1948 és 1954 között működött. Salzburgban 1961-ben a katolikus egyház, illetve a Katolikus Egyetemi Egyesület egyetemen kívüli intézményként hozta létre az *Internationales Forschungszentrum für Grundfragen der Wissenschaften*, benne Tudományelméleti Intézettel.¹⁴⁷ Paul Weingartner, aki az intézetben előbb asszisztensként, majd igazgatóhelyettesként dolgozott, nyaranta konferenciákat és kollokviumokat szervezett olyanok részvételével, mint Herbert Feigl, Karl Popper, Jaakko Hintikka, Hilary Putnam, Gerhard Frey, Joseph Maria Bocheński, Georg Kreisel, Roderick Chisholm, Juhos, Stegmüller, Feyerabend, Haller és Leinfellner.

Miközben Alpbach profíljá lassan kezdett megváltozni (nemcsak a filozófia súlya csökkent, hanem más rétegeket is kezdett megcélózni), s így – ahogyan Haller az 1980-as években fogalmazott – nem volt már „az ész szabad piaca”, „a szabad szellemek nyílt társadalma és az angol–amerikai intellektuális világra nyitó kapu”,¹⁴⁸ aközben az alsó-ausztriai Kirchberg vált hasonló szellemiségű találkozóhellyé – ahol az előadások után a vitákat a helyi vendéglőkben kötetlenül lehetett folytatni –, „a filozófusok Alpbachjává”.¹⁴⁹ 1976-ban, Wittgenstein halálának 25. évfordulójára itt rendezték meg az első Wittgenstein-napokat. Ezekből nőttek ki már a következő évtől kezdve az éves nemzetközi Wittgenstein-szimpóziumok, ame-

140 ■ Haller: *Eine kurze Selbstdarstellung*, 586. old.

141 ■ Haller még 1983-ban is úgy látta, hogy Bécsben (s nemcsak a tanárok, hanem a diákok is) a külső hatásoktól merően elzárkózva „restaurációs filozófiát” űznek. (Ez utóbbin Haller főként az Erich Heintel és Leo Gabriel nevével fémjelvezhető filozófiát érti.) Csak 1986-ban kezdte a változás biztató jeleit felfedezni. Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 239. old. 39a. j. (Az 1986-os tanulmány első változata egy 1983-as előadás, amely itt hallgatható meg: <http://www.mediathek.at/atom/01782C2F-25E-0102C-00000BEC-01772EE2>. Az írás általam idézett nyomtatott verziójában a 39a. j. a korábbiakhoz képest utólagos betoldás.)

142 ■ Kanitscheider: *Von der Wissenschaftstheorie zur Kunst*, 3–4. old.

143 ■ Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 241. old.

144 ■ Csak a számunkra fontosabb nevekből említek. Az alpbachi összejövetelekre a diszciplináris, megközelítésbeli és nemzeti sokféleség volt jellemző. Neider rövid életrajza: https://www.wien.gv.at/wiki/index.php/Heinrich_Neider.

145 ■ Mindkettőt említi Feyerabend (*Die Geisteswissenschaften...*, 43. old.; *Killing time*, 79. old.). Szilasi 1951-ben a teológiai munkacsoportot vezette. L. Erhard Busek: *Alpbach – der andere Zauberberg? Der Beitrag des Europäischen Forums zur Philosophie in Österreich*. In: Benedikt et al. (Hrsg.): *Auf der Suche nach dem authentischen Philosophieren*, 835. old.

146 ■ Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 242. old.

147 ■ A kutatóközpont történetéhez és jelenlegi működéséhez l. ifz. *internationales forschungszentrum für soziale und ethische fragen* (Hrsg.): *50 Jahre Internationales Forschungszentrum*. ifz, Salzburg, 2012. <http://www.ifz-salzburg.at/festschrift-50-jahre-internationales-forschungszentrum/>

148 ■ Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 242. old.

149 ■ Elisabeth Leinfellner: *Zwischen Trattenbach und Gugging: Ein Bericht zur Institutionalisierung von Wittgenstein in Österreich*. In: Nicole Immler (Hrsg.): *'The making of...' Genie: Wittgenstein & Mozart: Biographien, ihre Mythen und wem sie nützen*. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2009. 78. old.

lyek az idők során a német nyelvterület legnagyobb filozófiai rendezvénysorozatává váltak. Az első Wittgenstein-összejövetelen még mindössze a szimpózium öt szervezője, egyszersmind az Osztrák Ludwig Wittgenstein Társaság alapító tagja (Weingartner, Haller, a nyugdíjba menetelig Amerikában oktató Werner Leinfellner és felesége, Elisabeth, továbbá a kirchbergi állatorvos, Adolf Hübner, aki mind a konferenciát, mind pedig a Wittgenstein Társaság alapítását kezdeményezte) beszélt nagyjából 150 résztvevő előtt: elfértek a Hotel Post ebédlőjében. Egy évre rá az iskola épületében 120 előadó lépett fel – szinte mindenki, aki a nemzetközi Wittgenstein-kutatásban számított – mintegy 400 hallgató előtt.¹⁵⁰ A konferenciakötetet úgy elkaptokták, hogy újra kellett nyomni. Az Osztrák Ludwig Wittgenstein Társaság maga pedig lassan az osztrák filozófiai élet legfontosabb – az Osztrák Filozófiai Társaságnál is fontosabb – szervezetévé vált, amelynek egyezményes, az országot átfogni kívánó jellegét mi sem jellemezhetné jobban, mint hogy ma elnökeket vetésforgórendszerben választják: minden alkalommal egy másik egyetemi város adja, és ha ez a feltétel teljesül, akkor akár olyanvalaki is lehet, aki maga nem kifejezetten Wittgenstein-kutató.

Pedig a vállalkozás igencsak dőcögve indult: Adolf Hübner hiába fordult a konferencia ötletével bécsi filozófusokhoz: az ő szemükben Wittgenstein nyilván túlságosan is a Bécsi Körhöz kötődött. (Jóllehet, a maga idején már Wittgenstein is fenntartásokkal viseltetett a Bécsi Kör elgondolásaival szemben, a kör hívei 1945 után is rendszeresen úgy mutatták be a filozófust, mint aki hozzájuk tartozik. Például Kraftnak a Bécsi Körről szóló könyvében Wittgenstein a második leggyakrabban említett filozófus Carnap után.) Emellett Wittgenstein osztrák recepciója eleve megkészt: nemhogy az angolszász, de még a német recep-

cióhoz képest is. Németországban már az 1950-es évektől észlelhető volt az érdeklődés Wittgenstein iránt, ezzel szemben szülőhazájában még a hetvenes években is – leszámítva egy szűk szakmai kört – szinte ismeretlen volt.¹⁵¹ A helyzetet jól jellemzi az ismert történet, hogy 1971-ben a házat, amelyet Wittgenstein Margarethe nővérének építtett, majdnem lebontották. Főként a Bernhard Leitner szervezte építésztiltakozásnak köszönhetően műemlékvédelem alá került ugyan, de aztán 1975-ig lakatlanul, elhanyagolva állt. Az osztrák állam nem kívánta megvásárolni. A tulajdonos a villához tartozó kert egy részét 1975-ben eladta, ide egy 14 emeletes irodaépületet húztak fel. Haller megpróbálta a villát megszerezni a tervezett Institut Wiener Kreisnek, de hiába. Végül a bolgárok mentették meg, akik 1975-ben megvásárolták, és a kultúrintézetüket helyezték el benne. 1973-ban – s ez a Wittgensteinhez való viszonyt ugyancsak jellemzi – nem az ORF-nek, hanem a kölni televízióknak jutott az eszébe, hogy filmet kellene róla készíteni. Mindenesetre legalább osztrák művész-szel, Ferry Radaxszal, a *Sonne halt!* avantgárd rendezőjével forgattatták le, akinek szinte az utolsó órában sikerült még interjúkat készítenie olyanok-

kal, akiket Wittgenstein alsó-ausztriai tanítóskodása során oktatott.¹⁵²

5.3. TÖRTÉNETEK ÚJRAÍRVA

5.31. *Wittgenstein kirchbergi tükörben*

Az első két kirchbergi összejövetelen – a későbbi konferenciáktól eltérően – kizárólag Wittgensteinről volt szó. A harmadik szimpózium tárgya demonstratíván Wittgenstein, a Bécsi Kör és a kritikai racionalizmus (Popper) volt. Az első években – fogalmazta meg Elisabeth Leinfellner az ünnepi 30. Wittgenstein-

150 ■ Magyarországról az akkor 32 éves Nyíri Kristóf adott elő.

151 ■ Vö. Leinfellner: *Zwischen Trattenbach*, 76–77. old.; Klaus Puhl: *Zwischen Trattenbach und Gugging II*. In: Immler (Hrsg.): *'The making of...'* *Genie*, 92–93. old.

152 ■ Az anyag az életrajzi kutatások számára felbecsülhetetlen értékű lehetne, a mai napig mégis csak annyit ismert belőle, amennyit Radax a filmjébe belevágott.

153 ■ Elisabeth Leinfellner: *Vom Experiment zum Erfolg: 30 Jahre Wittgenstein Symposien*. In: Christian Kanzian – Volker Munz – Sascha Windholz (Hrsg.): *Wir hofften jedes Jahr ein weiteres Symposium machen zu können: Zum 30. Internationalen Wittgenstein Symposium in Kirchberg am Wechsel*. Ontos Verlag, Heusenstamm, 2007. 34. old.

154 ■ Elisabeth Leinfellner: *The International Wittgenstein*

Symposia: A short history. In: Elisabeth Leinfellner (ed.): *International Wittgenstein Symposia 20th Anniversary*. Die Österreichische Ludwig Wittgenstein Gesellschaft, Kirchberg am Wechsel, 1997. 10. old.

155 ■ Klaus Puhl: *Zwischen Trattenbach und Gugging II*, 95. old. Puhl tanulmánya – miként a címe is mutatja – kifejezetten Elisabeth Leinfellnernek az ugyanebben a kötetben szereplő írásával (adatait l. a 149. jegyzetben) szemben íródott.

156 ■ *Uo.* 94. old.

157 ■ Georg Henrik von Wright: *Wittgenstein in relation to his times*. In: Elisabeth Leinfellner – Werner Leinfellner – Hal Berghel – Adolf Hübner (Hrsg.): *Wittgenstein und sein Einfluß auf die gegenwärtige Philosophie – Wittgenstein and his impact on contemporary thought*. Kirchberg am Wechsel, 1978. 73–78. old.

szimpózium alkalmából a szervezők céljait – egyik „fontos feladatunkat abban láttuk, hogy irányzatunk képviselőit, akiket a nácik Ausztriából elűztek, személyesen is Ausztriába hozzuk, és velük együtt egy olyan filozófiát és tudományt, amelyet a nácik megvetettek”.¹⁵³ Tartalmilag pedig – hangzik Leinfellner szimptomatikus megfogalmazása tíz évvel korábbról – Wittgenstein filozófiája mellett „a legújabb filozófiai fejleményekkel” akartak foglalkozni, „amennyiben megfeleltek a racionális és empirikus gondolkodás standardjainak, amelyeket Wittgenstein és a Bécsi Kör filozófusai fektettek le”.¹⁵⁴ Merész dolog Wittgenstein filozófiai törekvéseit úgy interpretálni, mint amelyek a racionális és empirikus gondolkodás normáinak propagálására irányulnának. Ám jól mutatja, milyen fő irányt vett, legalábbis kezdetben, az osztrák Wittgenstein-recepció, szemben mondjuk a némettel vagy a franciával, amely sokkal inkább „kontinentális” ihletettségű volt, vagy legalábbis az „analitikus” és a „kontinentális” irány között próbált közvetíteni.

Ez a kezdeti osztrák Wittgenstein-kép – legalábbis ahogyan a Wittgenstein Társaság alapítása óta felnőtt osztrák filozófusnemzedék képviselője, Klaus Puhl látja –, ha hajlandó is netán Wittgenstein több arcát is mutatni, akkor is „igyekszik tisztán szétválasztani Wittgensteint a nyelvfilozófust, a filozófia kritikusát és logikust attól a Wittgensteintől, aki idioszinkratikus, a művészetek, az irodalom, a film iránt érdeklődik és tudományszkeptikus”, s nem láttatja, hogy az utóbbiak „azért voltak fontosak Wittgenstein életében, mert fontosak voltak a filozófiája számára”.¹⁵⁵ Az ekképp vázolt koncepció fájdalmas túlsúlyban van szerinte a Wittgenstein-kutatásban, hiszen már a „közvetlen Wittgenstein-tanítványok” elrontották a dolgot: ugyanis „az analitikus interpretáció [tőlük] indult ki”.¹⁵⁶

Meglehet, a múltnak ezt a kissé egyszínű képét szintén az osztrák tükör veri vissza. Hiszen Wittgenstein-tanítványokra megy vissza az az értelmezés is, amely végül nemcsak afelé egyengette az utat, hogy Wittgensteinnek a kontinensen is legyen helye, hanem afelé is, hogy Wittgenstein a saját hazájában is próféta lehessen. Gondoljunk itt Georg Henrik von Wrightnek arra a többször is átdolgozott írására, amelyben Wittgensteint korának kontextusában helyezi el. Az írás első verzióját éppenséggel az 1977-es kirchbergi konferencián adta elő.¹⁵⁷ Allan Janiket az analitikus interpretációk feletti elégedetlenség vezet-

te ahhoz a kutatáshoz, amelynek eredménye végül a *Wittgenstein's Vienna* lett 1973-ban. Janik a témáról szóló PhD-értekezését a Wittgenstein-tanítvány Stephen Toulmin vezetése alatt írta, aki az első pillanattól támogatta az ötletet, majd később a megjelent könyvnek társzerzője lett.¹⁵⁸ Janik elképzelését már a munka kezdeti stádiumától Von Wright is bátorította. S végül: Janiket módszertanilag olyan meglehetősen kevésbé „analitikus” szerzők ihlették, mint Dilthey, Jaspers és Étienne Gilson.¹⁵⁹ Abban, hogy Wittgensteint az osztrák filozófia végül mégis befogadta, nyilván hatalmas szerepet játszott az Osztrák Ludwig Wittgenstein Társaság és a szimpóziumok sikere. Ám annak, ahogyan Wittgenstein az osztrák kultúra részévé lett, mintha több köze volna ahhoz a képhez, amelyet Von Wright és Janik rajzolt meg, mint ahhoz, amelyik az analitikus-tudományteoretikus filozófust hangsúlyozza. Megkockáztatom: ha csak a második kép létezett volna, Wittgenstein nem vált volna úgy az osztrák identitás részévé, mint Mozart.

5.32. A Bécsi Kör francia kapcsolata

Korábban volt már róla szó, hogy az osztrák filozófia Haller-féle jellemzése a Bécsi Kör megfogalmazta mintát követi, a vállalható elődöket is onnét veszi: a német filozófiából Leibnizet és Fregét emeli ki, az igazi közösséget azonban a Hume-mal kezdődő és Mill-lel folytatódó angolszász vonulatban véli megtalálni. A Haller-féle koncepció programatikusan megfogalmazásaiból szimptomatikusan hiányzanak a francia szerzők.¹⁶⁰ Ez annál különösebb, mivel a Bécsi Kör történeti önreflexióiban még megvoltak. Az 1929-es programnyilatkozat a tudomány- és filozófiatörténeti előzményeket tárgyalva Auguste Comteot, Pierre Duhemet és Henri Poincarét az elődök közé sorolta,¹⁶¹ és nem szégyellt rájuk a továbbiakban sem hivatkozni. Neurath 1936-ban hosszabb írásban mutatta be a Bécsi Kör kialakulását és jövőjét. Többször is kiemelte, hogy Bécsben és a Monarchia korábbi központjaiban „nemritkán az angol és francia gondolkodók hatása az uralkodó, és Ausztria területének néhány gondolati fejleményéhez gyakran inkább Varsóban és Párizsban talál az ember párhuzamokat, mintsem Berlinben”.¹⁶² Mi több: Franciaországban és Angliában – lélekszámukhoz mérten – az elmúlt évszázadokban az empirista-tudományos irányultságú

158 ■ Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Simon and Schuster, New York, 1973.

159 ■ L. Allan Janik: *Wittgenstein's Vienna*, biography and philosophy: Allan Janik interviews himself. In: Immler (Hrsg.): *The making of... 'Genie'*, 183–192. old.

160 ■ Haller szorosabban filozófiatörténeti, szűkebb témákat tárgyaló írásaiban viszont érdekes módon megjelennek, nevezetesen amikor a Bécsi Kört, kivált az ún. első Bécsi Kört mutatja be, mégpedig a francia konvencionalisták képében. Pl. Rudolf Haller: *Der „Wiener Kreis” und die analytische Philosophie*. In: Rudolf Haller: *Studien zur Österreichischen Philosophie: Variationen über ein Thema*. Rodopi, Amsterdam, 1979. 84. old. (Maga a tanulmány 1965–66-os.) Rudolf Haller: *Der erste Wiener Kreis. Erkenntnis*, 1985. 1. szám, 341–358. old. (Ujranymva: Haller: *Fragen zu*

Wittgenstein, 89–107. old.); Rudolf Haller: *Neopositivismus: Eine historische Einführung in die Philosophie des Wiener Kreises*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1993. 45–60. old.

161 ■ Wissenschaftliche Weltauffassung, 303., 310–311. old. 162 ■ Otto Neurath: *Die Entwicklung des Wiener Kreises und die Zukunft des Logischen Empirismus*. http://www.austrian-philosophy.at/was_ist_oesterreichische_philosophie.html. 8. old. Az itt közölt szöveg Neurath eredeti német kéziratát adja vissza, szemben a francia publikációból készült német fordítás szövegváltozatával, amely az Otto Neurath: *Gesammelte philosophische und methodologische Schriften 2.* kötetben olvasható. Amikor ezt a kiadást előkészítették, a német fogalmazvány még nem bukkant fel. L. http://www.austrian-philosophy.at/was_ist_oesterreichische_philosophie.html.

gondolkodók halmozódtak; sőt a kezdetek egyenest a XIV. századig mennek vissza.¹⁶³ Victor Kraft 1950-es Bécsi Kör-könyve nem gondolkozik ugyan ekkora történelmi távlatokban, ám a kör tárgyalta problémák bemutatásakor hivatkozik Comte-ra, Poincaréra és Couturat-ra. Juhos Béla 1971-ben hosszabb tanulmányban mutatta be a pozitivizmus formáit. Abból a hét és fél oldalból, amelyet a klasszikus pozitivizmusnak szentelt, több mint három szót a franciákról: Saint-Simontól Comte-on át Taine-ig.¹⁶⁴

Philipp Frank, amikor 1949-ben visszatekintett a Bécsi Kör történeti hátterére, nemcsak a francia hatásról emlékezett meg, hanem a fordított viszonyról is: arról, hogy az angolok és az amerikaiak mellett franciák is érdeklődtek mozgalmuk iránt.¹⁶⁵ Juhos is, Kraft is még ezt a Bécsi Kört ismer-te: amelynek tagjai franciául is publikáltak, és franciákkal is dolgoztak együtt. Emellett nyilván mindketten azt a történeti hagyományt vitékik tovább, amellyel a Bécsi Kör összejövetelén megismerkedtek. 1945 után ez a hagyomány, úgy tűnik, nem volt már érdekes. Azok az osztrák emigráns tudósok, akikkel az ifjúság találkozhatott, az angolszász világban lettek elismertek, neves angliai és amerikai egyetemekről látogattak haza – mint ahogyan az ifjak tanulmányútjainak vágyott célpontjai is ugyanezek az egyetemek voltak, s többnyire angol és amerikai ösztöndíjakkal jutottak oda. Az Alpbach Fórum, jóllehet osztrákok kezdeményezték és szervezték, amerikai anyagi hozzájárulással valósult meg. Csakúgy, ahogyan az eddig nem említett bécsi Institut für Höhere Studien ötlete eredetileg Hayek fejéből pattant ki, majd az emigráns osztrák szociológus, Paul F. Lazarsfeld sokéves szívós tárgyalásainak hála, valósult meg – a Ford Foundation támogatásával.¹⁶⁶ Az intézmény-

ben olyan vendégprofesszorok fordultak meg, mint Rudolf Carnap, Herbert Feigl, Paul Lazarsfeld, Karl Menger, Hans Reichenbach és Hilary Putnam. 1963 és 67 között Werner Leinfellner asszisztensként dolgozott az intézetben. Az egyetemeken amerikai vendégprofesszorok tűntek fel. Arthur Pap 1953–54-es bécsi professzúrájáról már esett szó. Roderick Chisholm az 1959/60-as tanévet töltötte Grazban. Mindkettejük ausztriai tartózkodását Fulbright-ösztöndíj tette lehetővé. Chisholm grazi éve (ezalatt nem mellékesen Hallerék házában lakott) élethosszig tartó kapcsolattá alakult: Chisholm része lett a Grazi Egyetem filozófiatörténetének.¹⁶⁷

Azok a tudományelmélet és analitikus filozófia iránt érdeklődő fiatal osztrák filozófusok, akik az emigráns tudósokkal érintkezettek, kétségkívül témájuk legkiemelkedőbb elméivel találkozhattak. Amikor amerikai és angol egyetemekre mentek, nemcsak kitűnő koponyákat hallgattak, hanem az otthoni, vesztés háborút követő kifosztottsághoz képest lényegesen jobb oktatási körülmények közé is kerültek. A két világháború közötti európai emigrációnak ismert történelmi okoknál fogva az angolszász világ lett

a fő célpontja. Ez az esetleges külső körülmény következménnyel járt a háború utáni tudomány alakulására; mint ahogyan az is, hogy a háború után ugyanez az angolszász világ volt abban a helyzetben, hogy a lerombolt, zilált, deprimált és demoralizált Ausztria anyagi és szellemi újjáépítésében segítsen, és hogy tanulmányutak megfelelő helye lehessen.¹⁶⁸ Azoknak a fiatal filozófusoknak, akik az emigrált tudósokkal folytatott eszmecseréken és angliai–amerikai utakon nevelődtek ki, minden tapasztalatuk arról szólt, hogy a filozófia centrumai Angliában és Amerikában vannak. Amikor a francia szálát kiejtették a hagyományok

A Wittgenstein tervezte ház (Bécs, Kundmann-gasse 17.) látképe 1971-ben

163 ■ *Uo.* 10., 27–28. old.

164 ■ Béla Juhos: *Formen des Positivismus. Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, 1971. 1. szám, 30–33. old.

165 ■ Philipp Frank: *Der historische Hintergrund*. In: Kurt Rudolf Fischer (Hrsg.): *Das goldene Zeitalter der Österreichischen Philosophie*. WUV-Universitätsverlag, Wien, 1995. 291–292. old.

166 ■ *Az egyébként – a meghívott külföldi professzorok fényét és Lazarsfeld bámulatra méltó kitarását leszámítva – nem túl dicső történetet* l. Christian Fleck: *Wie Neues nicht entsteht: Die Gründung des Instituts für Höhere Studien in Wien durch Ex-Österreicher und die Ford Foundation. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, 2000. 1. szám, 129–178. old.

167 ■ L. Johann Christian Marek: Roderick M. Chisholm: *Phänomenologische und analytische Philosophie*. In: Binder et al. (Hrsg.): *Bausteine*, 487–519. old.; Johann Christian Marek: *Analytische Philosophie in Graz (von 1965 bis 2000)*. In: Benedikt

et al. (Hrsg.): *Auf der Suche nach authentischem Philosophieren*, 1017–1023. old.

168 ■ Az 1945 utáni amerikai segítség formái valójában a két világháború közötti időre mennek vissza: amerikai alapítványok már akkor elkezdtek ösztöndíjakkal és vendégprofesszorokon keresztül az európai tudományt támogatni. L. Fleck: *Transatlantische Bereicherungen*, 65–180. old.

169 ■ Haller: *Zur Historiographie der österreichischen Philosophie*. 45., 47. old.

170 ■ L. Eduard Winter (Hrsg. und eingeleitet): *Robert Zimmermanns philosophische Propädeutik und die Vorlagen aus der Wissenschaftslehre Bernard Bolzanos*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. Az összefüggésre már az 1970-es években felhívta Haller a figyelmet. Rudolf Haller: *Österreichische Philosophie*. In: Haller: *Studien zur Österreichischen Philosophie*, 9–10. old. Azóta kivált Peter

közül, akkor a jelen felől, de legalább ennyire a jövőbeli perspektívák felől is nézték a filozófiatörténetet.

5.33. Osztrák és német filozófia az Osztrák–Magyar Monarchiában

1985-ös kirchbergi előadásában Haller azt kívánta megmutatni: az önálló osztrák filozófia létét már a Monarchia utolsó évtizedeiben felismerték. Ennélfogva saját elgondolása sem valamilyen efemer történeti szituációra reagál: sem a Neurath-féle osztrák filozófia-koncepció nem vezethető le az első Osztrák Köztársaság megalakulását követő nemzeti önmeghatározási igényekből, sem pedig saját törekvései nem valamifajta kitalációk,¹⁶⁹ amelyek netán az újabb vesztes háború okozta identitáskriszise és arra a helyzetre akarnának válaszolni, amely a második Osztrák Köztársaság létrejöttével és a nagynémet egység évszázados ideájától vett végleges búcsúval jellemezhető.

Mindennek alátámasztásul Haller néhány olyan forrást vonultat fel a Monarchia idejéből, amely osztrák filozófiát említ, vagy legalábbis osztrák filozófusok tevékenységét a németekkel szembeállítva, illetve olyan jegyekkel határozza meg, amelyek a Neurath–Haller-féle leírást megelőlegezik. Legsúlyosabb példája Robert Zimmermann (1824–1898). Az előbb prágai, majd bécsi professzor Zimmermann iránt az elmúlt két-három évtizedben megnőtt a filozófiatörténeti érdeklődés: részben mint olyan Bolzano-tanítvány iránt, aki bár mesterétől idővel a herbartianizmus irányába távolodott, mégis filozófiapropedeutikái (logikája és lélektana) révén – mivel a Monarchia human gimnáziumaiban tankönyvként voltak használatosak – szerepet játszottak Bolzano nézeteinek, jóllehet anonim, terjedésében.¹⁷⁰ Így számottevő hatásuk

lehetett az önálló osztrák filozófia kialakulására is. A tankönyvek a Monarchiában használatos más nyelveken is megjelentek: lengyelül, olaszul és magyarul. Az utóbbi Riedl Szende germanistának – Riedl Frigyes irodalomtörténész apjának – köszönhető. Ezekből a könyvekből tanulhatott Alexander Bernát is, akit a gimnáziumban maga Riedl Szende tanított filozófiára. Tanára tanácsára Alexander a Bécsi Egyetemen hallgatta is Zimmermann – mint ahogyan hozzá hasonlóan más magyar diákok is.¹⁷¹ A legfrissebb levéltári kutatások alapján Husserl sem csak Brentanótól, hanem Zimmermanntól is bőségesen vett fel órákat a Bécsi Egyetemen, emellett Zimmermann logikáját is tanulmányozta – s egyiket sem tette haszontalannul.¹⁷² Emellett vannak, akik Zimmermannra mint a Bécsi Kör előfutárára tekintenek.¹⁷³ Neurath a már említett, a Bécsi Kör keletkezéséről írott munkájában az osztrák antikantiánus, empirista-logicista hagyomány XIX. századi képviselőjeként emelte ki.¹⁷⁴

A Wittgenstein tervezte ház látképe ma

Zimmermann azért is érdekes, mert a Haller idézte helyen túl is többször tematizálta az Osztrák Birodalom területén keletkezett filozófiát, ráadásul egy hosszabb időszakasz alatt. Ugyanakkor az osztrák filozófiát nem feltétlenül tüntette fel kedvező színben: sokszor éppenséggel elmaradottnak találta – a német filozófiához képest. Kétségtől többször kiemelt önálló osztrák filozófiai teljesítményeket, egyúttal azonban az ausztriai filozófiát legalább annyira a német filozófia részeként is látta, illetve szerette volna látni, mint erről egy 1886-os írásának már a címe is tanúskodhatik: *Über den Antheil Wiens an der deutschen Philosophie* (Bécs hozzájárulása a német filozófiához). A prágai egyetemről szólva kiemeli, hogy a „német nemzet római birodalmának valamikori határai közötti” „első és legrégebb egye-

Stachel foglalkozott a témával. Pl. Peter Stachel: „Ein Kapitel der intellektuellen Entwicklung in Europa...”: Theorienbildungen in der Wiener Moderne und ihre Wurzeln in den österreichischen Traditionen philosophischen Denkens im 19. Jahrhundert. In: Sonja Rinofner-Kreidl (Hrsg.): *Zwischen Orientierung und Krise: Zum Umgang mit dem Wissen in der Moderne*. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1998. 140–148. old.

171 ■ Ld. Varga Péter András kutatásait a Bécsi Egyetem levéltárában: http://www.becs.balassiintezet.hu/attachments/article/330/Varga_CH_2012_szakmai_beszamolo.pdf, 3–4. old.

172 ■ Peter András Varga: Was hat Husserl in Wien außerhalb von Brentanos Philosophie gelernt? Über die Einflüsse auf den frühen Husserl jenseits von Brentano und Bolzano. *Husserl Studies*, 2015. 1. szám (megjelenés alatt). Online first változat, oldalszámozás nélkül: DOI 10.1007/s10743-014-9155-z, különösen a 2.2., 3., 4.2. fejezetek.

173 ■ Kurt Blaukopf: Von der Ästhetik zur „Zweigwissenschaft”: Robert Zimmermann als Vorläufer des Wiener Kreises. In: Martin Seiler – Friedrich Stadler (Hrsg.): *Kunst, Kunsttheorie und Kunstforschung im wissenschaftlichen Diskurs: In memoriam Kurt Blaukopf (1914–1999)*. ÖBV&HPT, Wien, 2000. 35–46. old. Vö. Martin Seiler: Schwerpunkt: Von der Ästhetik zur „Zweigwissenschaft”. Robert Zimmermann als Vorläufer des Wiener Kreises. <http://www.univie.ac.at/ivc/wwwuk/phase4zb.html>; Martin Seiler: Das „Manifest der österreichischen Philosophie”. Die Materialien Kurt Blaukopfs über die Berufung Robert Zimmermanns an die Universität Wien (1860–1861), im Spiegel von Philosophiegeschichte, Universitätsreform, Berufungspolitik, staatlicher Religions- und Konfessionsgesetzgebung und Verfassungsgeschichte. <http://www.univie.ac.at/ivc/wwwuk/manifest.htm>.

174 ■ Neurath: Das Werden des Wiener Kreises, 37–38. old.

tem”, a Bécsi Egyetemet pedig jellemzően „a második legrégibbnek” nevezi „a német nemzet földjén” (kiemelés tőlem, N. K.).¹⁷⁵ Zimmermann büszke a bécsi születésű, de németországi egyetemi pályát befutó Karl Leonhard Reinholdra, aki

Kant saját tanúságtétele szerint először tört utat Kant filozófiájának a német közönség számára, és segítette megértetnie vele; aki Fichte elődje volt a jénai tanszéken, és akinek rendszere Fichte kijelentése szerint az átvezető és összekötő kapocs volt a kritikai filozófia és a tudománytan között.¹⁷⁶

De arra is büszke, hogy August Wilhelm Schlegel – más németekkel együtt – a Napóleontól elszendvedett ulmi és austerlitz-i porosz vereség után a Monarchiában talált menedékre, és a bécsi befogadó közegben *A dráma művészetéről és -irodalomról* tartott előadásaival nemcsak a német irodalomban volt korszakteremtő, hanem a bécsi irodalmi fejlődésre is döntő hatással lehetett.¹⁷⁷

A kötetet, amelyben Zimmermann-nak utóbb idézett tanulmánya megjelent, Bécs városának tanácsa adta ki Ferenc József császár uralkodásának 40. évfordulója alkalmából 1888-ban. Ugyanebben az évben volt egy másik évforduló is: 1848. március 13-án tört ki Bécsben a forradalom. 1848 márciusában a 24 éves Zimmermann verset jelentetett meg a *Wiener Sonntagsblätter*-ben azok emlékére, akik a harcokban estek el: szabad hadseregről, szabad sajtóról, szabad parlamentről, az összes német tartomány egyenlőségéről beszélt, ahol egyik nép a másiknak a kezét nyújtja. Két hónapra rá *Deutschland über Alles!* című versében újfent azért lelkesedik, hogy száz és bajor, osztrák és porosz kéz a kézben jár egy szabad közös hazában.¹⁷⁸ A lapszámban ez a vers egy megkésett recenzióra következik: Zimmermann egy abszolutizmusellenes verseskötetéről szól, amely 1845-ben jelent meg névtelenül *Guerillenkrieg: Versprengte Lieder* (Gerillaháború: Szétszórt dalok) címmel, és amelynek nyitóverse *Der freie Geist* (A szabad szellem) címet viselte. A recenzióíró a költőt a leghatározottabban baloldalinak és a német liberalizmus követőjének mutatja be, s eközben kitér arra is, Metternich és cenzorai hogyan próbálták hermetikusan elzárni Ausztriát Németországtól és a liberalizmustól.¹⁷⁹ A prágai német ajkúként született Zimmermann nézetei – nagypapa Thüringiából vándorolt be Bohémiába – láthatóan jól illeszkedtek a lap ifjú bécsi forradalmár szerzőinek elképzeléseihez.

Zimmermann, úgy tűnik, később sem felejtette el 1848-as eszméit. 1850-es olmützi egyetemi székfoglaló beszédében azon örvendezett, hogy „nincs többé válaszfal a német és az osztrák filozófia között; a szabad kutatás gondolata felszárnyalt és utat tört magának katedráinkon”.¹⁸⁰ Még 1886-os bécsi rektori beszédében is emlékeztetett arra az időre, amikor „már rég a politikai válaszfal előtt is szellemi fal választotta el a mai Németországot és Ausztriát”, s ez

„épp a tudományosan legigyekezőbb, legjelentősebb és legeredetibb szellemeket tartotta távol a katedrától, vagy pedig kivándorlásra kényszerítette őket”.¹⁸¹ A szellemi válaszfalak a német könyvek és sajtótermékek terjesztésének tiltására utalnak.

Zimmermann 1850-es lelkesedése az 1849-től kezdődő, Leo von Thun-Holenstein oktatási miniszterhez köthető osztrák egyetemi reformnak is szólt. Ezt megelőzően az osztrák egyetemeken csak az előírt tankönyvekből lehetett tanítani, és nem lehetett eltérni tőlük. A filozófiai tanulmányok ráadásul csak propedeutikaként szerepeltek: részei voltak annak a hároméves előkészítő oktatásnak, amely után a hallgató megkezdhette tulajdonképpeni egyetemi tanulmányait, nevezetesen jogot, orvostudományt vagy teológiát tanulhatott. Az egyetemnek magának pedig a tudományos kutatás nem volt célja, ehelyett az állam számára kellett jól használható hivatalnokréteget kiképeznie, illetve tágabban hasznos és jó alattvalókat nevelnie.¹⁸² Bolzano prágai egyetemi előadásaiival szemben is az volt a formális kifogás, hogy nem tartja magát a tananyaghoz, hanem saját eszméit adja elő. A konfliktus végül Bolzano 1819-es kényszernyugdíjazásával végződött. Mindössze 38 esztendő volt ekkor.

Ezen a szakaszon a német egyetemek a XIX. század közepére már réges-rég túlvoltak. Amikor 1802-ben Jénában a fiatal Schelling azzal indította formálisan propedeutikai előadásait: célja nem az, hogy bevezessen vagy további stúdiumokra előkészítsen, hanem hogy a feltétlen tudásról beszéljen, akkor ezáltal a filozófiát nem mint a kenyérkereső tudományokat előkészítő és szolgáló segédtudományt definiálta, hanem mint minden tudásnak, s így a szaktudományoknak is az alapvetését. Ezzel illeszkedett

175 ■ Robert Zimmermann: Über den Antheil Wiens an der deutschen Philosophie. Inaugurations-Rede gehalten am 14. Oktober 1886 von Robert Zimmermann, d. Z. Rector der Wiener Universität. In: *Die feierliche Installation des Rectors der Wiener Universität für das Studienjahr 1886/87 am 14. October 1886*. Selbstverlag der k. k. Universität, Wien, 1886. 20. old.

176 ■ Robert Zimmermann: Wissenschaft und Literatur. In: *Wien 1848–1888: Denkschrift zum 2. Dezember 1888*. Herausgegeben vom Gemeinderathe der Stadt Wien. Commissions-Verlag von Carl Coneygen, Wien, 1888. II. köt., 144. old.

177 ■ Uo. 148. old.

178 ■ Robert Zimmermann: Den Gefallenen. *Wiener Sonntagsblätter*, 1848. március 19., 138. old.; Robert Zimmermann: Deutschland über Alles! *Wiener Sonntagsblätter*, 1848. június 4., 407. old.

179 ■ Ferdinand Kürmberger: Literarische Charaktere. *Wiener Sonntagsblätter*, 1848. június 4., 405–406. old.

180 ■ Robert Zimmermann: Über die jetzige Stellung der Philosophie an der Universität. Eine Antrittsvorlesung von Dr. Robert Zimmermann, a. o. ö. Professor der Philosophie an der Universität zu Olmütz. Gehalten am 15. April 1850. Bei Eduard Hözel, Olmütz, 1850. 10. old.

181 ■ Zimmermann: Über den Antheil Wiens, 28. old.

182 ■ Peter Stachel: Das österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918. In: Karl Acham (Hrsg.): *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*. 1. köt.: *Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen*. Passagen Verlag, Wien, 1999. 118–124. old.

egy már akkor kitapintható folyamatba, amelynek során a tudományok rendszere, illetve az egyetemi oktatás átalakult, a bölcsészettudományok súlya megnőtt, és velük együtt a filozófia is a magasabb stúdiumok közé került Németországban.¹⁸³ Itt már a XVIII. század végén, a XIX. század elején kezdték az egyetemet „mint tudományos projektet néz[ni]”. Explicite is megfogalmazódott, hogy az egyetem nem pusztán oktatási intézmény, amelyre oktatási törvényeket kellene faragni, hanem „a tudományok ápolására és fejlesztésére hivatott intézmény”.¹⁸⁴ Kant óráinak vezérfonalául még – az érvényes minisztériumi rendeleteknek megfelelően – mások által írott kompendiumok és tankönyvek szolgáltak, de ezekhez már hozzáfűzte a maga álláspontját; saját filozófiáját ugyanakkor olyan könyvekben fejtette ki, amelyeket kifejezetten nem a hallgatóknak szánt.¹⁸⁵ Hegel viszont az egyetemen saját önálló rendszerét fejtette ki: „Aki 1825 körül Hegel filozófiájának tárgyait meg akarta ismerni, annak az előadásaira kellett járnia”, hiszen könyvet maga keveset írt.¹⁸⁶ A XIX. század folyamán a német filozófiaoktatásban további lényeges változás, hogy az előadások mellett egyre inkább tért hódított a szemináriumi forma: vagyis az ismeretek átadása helyett a dialógus, a vita.¹⁸⁷ Emellett a filozófiaoktatás helye szinte kizárólag az egyetem volt.¹⁸⁸ A német egyetemek között a bölcsészprofesszorok cserélődtek, és ekképp közös tudományos diskurzustér alakult ki.¹⁸⁹ Ebből az osztrákok kimaradtak: nemcsak mert a hozzáférést a német könyvekhez és sajtótermékekhez tiltották vagy korlátozták, hanem azért is, mert az osztrák egyetemek a német tartományok egyetemeivel való professzorcsereben is – a svájciak után – a második helyre szorultak. A németek számára az ausztriai egyetemek nem voltak

igazán kívánatos célegyetemek, és nem csábították át előszeretettel professzoraikat sem. Az osztrák felsőoktatás német szemmel nézve elmaradott volt, és a lemaradást az oktatási reform után sem tudta igazán behozni, miként a XIX. századi, XX. század eleji német–osztrák professzorcserek csekély számából is leolvasható.¹⁹⁰ Az osztrák filozófiatörténet szempontjából a legfontosabb Franz Brentano meghívása volt a Bécsi Egyetemre. Ő 1874-ben elfogadta a felkínált professzori állást; ebben közrejátszott az a körülmény, hogy otthon konfliktusai voltak a katolikus egyházzal, miközben katolikusként sem érezhette igazán jól magát a protestáns professzorok között a Würzburgi egyetemen, ahol 1866-tól tanított.

Nemcsak a magas egyetemi szintekről látszott alacsonynak az osztrák oktatás és tudomány színvonala, hanem a sajtó hétköznapjaiból is. Az „osztrák filozófia”, netán a „k. k. osztrák filozófia” fordulat már önmagában gúnyt fejezhetett ki. A *Grenzboten* Bohémiában felnőtt, Uppsalába kivándorolt (fiktív?) elbeszélője 1846-ban így látta az osztrák filozófiát:

a jó osztrák filozófia [...] anyja a jezsuiták régi logikája vagy retorikája, amelyet az Osztrák Birodalomban már Mária Terézia előtt is előadtak, és körülbelül harminc évvel ezelőtt az udvari oktatási komisszió egy tagja kicsit átpofozott és kicsinosított. Mégis, miként már harminc éve, a háztetőn minden veréb csiripel, és a tóban minden nádszál azt susogja: az osztrák filozófia számarfüles, hiszen évente legalább 30 katedráról hirdetik. Ausztriában úgy öröklük a tankönyveket, mint valami betegséget. – Egy tankönyv legszebb kötelessége, hogy a világtörténelemmel annyit törődjék, mint egy udvari tanácsos.¹⁹¹

Egy másik névtelen osztrák szerző saját tapasztalataira alapozva tekinti át az osztrák oktatást a gimnáziumtól az egyetemig. Könyvecskéjének 1848. február 18-ra datált előszavát e szavakkal kezdi:

Az abszolutizmus fogalmában rejlik, hogy nem túri a gondolat önálló fejlődését. A szellem minden rezdülése, ha vele szemben már az első pillanattól fogva nem biztosítja magát, egyúttal bevezetés a forradalomhoz, amely ha minden esetben nem dönti is meg az abszolutizmust, de mindig kompromittálja, amennyiben arra kényszeríti, hogy olyan hatalommal küzdjön, amelynek az abszolutizmus állítása szerint sem joga nincs a létehez, sem nem létezik a valóságban. [...] Az abszolutizmusnak magamagának kell oktatnia, és pedig vak engedelmisségben, a személyes szabadság feladásával, az emberiség történelme iránti hitetlenségben [...] Az Osztrák Birodalomnak mindeddig nincsenek olyan *képzési intézményei*, ahol férfiak a tudományt, az igaz humanitást szolgáló védőkként vagy harcosként tanítva és kutatva lépnének fel [...] oktatási intézményei két osztályra oszthatók: az egyikben

183 ■ Paul Ziche: Philosophie als Propädeutik und Grundlage akademischer Wissenschaft: Schellings Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums im Kontext der Universität Jena um 1800. In: István M. Fehér – Peter L. Oesterreich (Hrsg.): *Philosophie und Gestalt der Europäischen Universität: Akten der Internationalen Fachtagung Budapest, vom 6.–9. November 2003*. frommann-holzboog Verlag, Stuttgart-Bad Cannstatt, 2007. 152–157., 172–173. old.

184 ■ Hans Ulrich Schneider: *Philosophie und Universität: Historisierung der Vernunft im 19. Jahrhundert*. Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1998. 16., 22. old.

185 ■ Werner Stark: Die Formen von Kants akademischer Lehre. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1992. 5. szám, 545–551., 554–555. old. Vö. Schneider: *Philosophie und Universität*, 42. old.

186 ■ Schneider: *Uo.* 42. old.

187 ■ *Uo.* 114–119. old.

188 ■ *Uo.* 44–46. old.

189 ■ *Uo.* 47., 75. old. A másik oldalon a német egyetemi hallgatók is vándoroltak egyik egyetemről a másikra. A XIX. század első felében például egy átlag német hallgató 4-5 egyetemre is beiratkozott. Szógi László: *Az évszázados universitas*. Professzorok Háza, Bp., 2001. 202. old.

190 ■ Marita Baumgarten: *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert: Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1997. 180–187. old.

191 ■ S–y: Poeten- und Studentenleben in Prag: Erinnerungen. II. *Die Grenzboten: Zeitschrift für Politik und Literatur*, 5. (1846) I. félév, I. köt., 115–116. old.

azt tanítják, hogyan kell a legjobban engedelmessé-
kedni; a másikban azt, hogyan kell engedelmesség-
re kényszeríteni. [...] Az osztrák iskolák tankönyvei
régés-rég egész Németország gúnyának tárgyai. Az
ember tudja, mit tállanak fel itt filozófia, történe-
lem, filológia címén [...].¹⁹²

A továbbiakban a szerző kicsúfolja „a k. k. osztrák
filozófiát”, amelynek rangját a tudományok között mi
sem mutatja jobban, mint hogy a Bécsi Egyetemen
azokban a földszinti termekben tanítják, amelyek a
lóistállók előtt helyezkednek el. Ami az oktatás mód-
szertanát illeti, a hallgatóknak „az előírt tananyagot
pontosan a tankönyv vagy a professzor diktálása alap-
ján memorizálniuk kell [...], mechanikusan elsajátí-
taniuk, amit errefelé a »biflázás« technikai kifejezéssel
jelölnek”.¹⁹³ Az osztrák diákok „plebsnek nézik vagy
birkanyáknak, amelyet naponta ki-be terelnek az akol-
ból”.¹⁹⁴ Az oktatás tartalma természetesen megfelel
a módszereknek: „a tudományos előadásoknak, azaz a k.
k. osztrák filozófiai tankönyveknek az elmaradott tar-
talma évszázadnyira jár a szellemi fejlődés előrelépé-
sei mögött.”¹⁹⁵

Láthatóan már a XIX. század közepe táján sem
kellett ahhoz filozófiaprofesszornak lenni, hogy „osz-
trák filozófiáról” beszéljen valaki: a kifejezés a sajtó és
könyvet olvasó polgárság számára is ismert lehetett,
csak nem feltétlenül pozitív értelemben.

Zimmermann öröme annak is szólt, hogy az
egyetemeknek immáron nem olyan tudást kell
közvetíteniük, amely csak kenyérkeresetre való,
hanem „igazi humán tudást”;¹⁹⁶ emellett pedig annak
örült, hogy a tudomány szabadságával az ausz-
triai egyetemeken tanító filozófusok végre bekapcsol-
ódhatnak a szabad német filozófia vérkeringésébe,
és *felzárkózhatnak* hozzá. Zimmermann az osztrák
filozófiáról már 1848 tavaszán is azt tartotta, hogy
a némethez képest elmaradott, lépéshátrányban van
vele szemben, emellett receptív:

Kant teljes virágzásban volt Ausztriában, amikor
Németországban Hegel és Schelling hatására már
rég „elavult”, és most, amikor Németországban
az általános felbuzdulás a filozófiai konventben a
felszólalás jogát ahhoz köti, hogy „túl kell lépni”
Hegelen, akkor Ausztriában sok ifjú makacsabbul
esküszik a mester minden szavára, mint legbuz-
góbb és leghívőbb tanítványai tették az ezoterikus
elfogultság első idejében.¹⁹⁷

Ennek a német filozófiának a kora Zimmermann
szerint lejárt, de nem pusztán osztrák földről néz-
ve, hanem – mint az imént idézettek is jelezheték –
Németországban is ugyanígy látják a helyzetet; ezért
ott is a Kant előtti leibnizianus–wolffianus filozófiához
térnek vissza, és „az utódok tapasztalatával gazdagít-
va és tökéletesítve mint új realizmust élesztik fel”.¹⁹⁸
Zimmermann tehát nem kívülről bírálja a német idea-
lizmust, hanem a német filozófia (és tágabban: a

filozófia) közös ügyén kíván munkálkodni, a közös
problémák megoldásához szeretne a maga különös,
„osztrák” módján hozzájárulni, úgy gondolván, hogy
az észak- és a délnémet karaktervonások és gondol-
kodásmód kölcsönhatása megtermékenyítő lehet.¹⁹⁹

Ez a jelen időszak Zimmermann leírásában osz-
trák szempontból kétségtelenül igen ígéretesnek tűnik.
Nem azért, mert végre valaki rátalált az önálló és
sajátlagos osztrák filozófiai módra, amelyet most a
többi nemzettel – de leginkább a németekkel *szem-
ben* – meg kellene valósítani; hanem mert az egyetemi
reformmal és a tudomány szabadságával megterem-
tődtek a feltételei annak, hogy az osztrák földön szü-
letett filozófusok szűkebb hazájukban és az otthoni
filozófiai életbe intézményesen is bekapcsolódhatva
filozófáljanak.

Végigfutva a Zimmermann által nagyra becsült,
osztrák területen született filozófusokon, a következő
fejlődési sor bontakozik ki: a kanti és fichtei filozófia
között elhelyezhető Reinhold kénytelen volt elhagy-
ni Bécsset, és így az otthoni filozófiai élet helyett a
németet gazdagította. Korának fontos filozófiai prob-
lémáihoz szólt hozzá érdemlegesen és teremtően – és
ezeket a kérdéseket akkor történetesen német filo-
zófusok tették fel. A fiatal Bolzano számára hason-
ló kérdések merültek fel, mint Schleiermачernak a
*Reden über die Religion*ban (Beszéd a vallásról).²⁰⁰
Ám mivel az oktatás nem volt szabad, Bolzanót meg-
foszthatták katedrájától. Tanítványa, a Zimmermann
által sokra tartott Anton Günther pedig nem is jutott
el az egyetemi tanársáig.²⁰¹ Mindketten csak az egye-
temen kívül fejthettek ki korlátozott hatást. Amikor
Zimmermann 1852-ben úgy véli, hogy a hegelianiz-
mus felbomlása után a filozófiának a fogalmak tuda-
mányává (*Begriffswissenschaft*) kell válnia, és tiszta,
világos fogalmakat kell a zavaros fogalmak helyébe
állítania, akkor úgy hiszi: a filozófiatörténeti fejlődés

192 ■ N. N.: *Aus dem Hörsaal: Studienbilder aus Oesterreich*.
Ernst Keil & Comp., Leipzig, 1848. III., V., VI. old.

193 ■ *Uo.* 58., 64., 67–68. old.

194 ■ *Uo.* 135. old.

195 ■ *Uo.* 69–70. old.

196 ■ Robert Zimmermann: *Was erwarten wir von der
Philosophie?* Ein Vortrag beim Antritt des ordentlichen Lehramts
der Philosophie an der Prager Hochschule gehalten am 26. April
1852. Verlag der k. k. Hofbuchhandlung von Credner & Kleinbub,
Prag, 1852. 4. old., vö. 5. old.; vö. még Zimmermann: *Über die
jetzige Stellung der Philosophie*, 7. old.

197 ■ Robert Zimmermann: *Filosofische Erscheinungen
in Oesterreich. Oesterreichische Blätter für Literatur, Kunst,
Geschichte, Geografie, Statistik und Naturkunde*, V. (1848) 27.
szám, 101. old.

198 ■ Zimmermann: *Über die jetzige Stellung der Philosophie*,
15. old.

199 ■ Zimmermann: *Über den Antheil Wiens*, 36. old.; Robert
Zimmermann: *Philosophie und Philosophen in Österreich: I.
Oesterreichisch-Ungarische Revue. Neue Folge – Sechster
Band.* (October 1888 bis März 1889.) Verlag der Oesterreichisch-
Ungarischen Revue, Wien, 179–180., 185. old.

200 ■ *Uo.* 187. old.

201 ■ Zimmermann: *Über die jetzige Stellung der Philosophie*,
10. old.

202 ■ Zimmermann: *Was erwarten wir von der Philosophie?*
11–14. old.

– ezen belül a német filozófiának mint par excellence filozófiának a fejlődése – jutott el arra a pontra, hogy ez a feladat. Ezeket a kérdéseket a jelenkor teszi fel, és aki a kor színvonalán akar filozofálni, annak ezeket kell megoldania.²⁰² Zimmermann fejtegetései adják a következtetést, hogy az osztrák filozófia történetében először van együtt a három feltétel: úgy folyhat 1. a *kor színvonalán* álló filozofálás 2. *hazai földön*, hogy adottak 3. az *intézményes feltételek* is ahhoz, hogy komoly *hazai hatásra* is lehet számítani. Először van esélye annak, hogy ne csak egy-egy osztrák filozófus tudjon – mintegy kivételképpen – a kor színvonalán a kor filozófiai kérdéseire válaszolni. Először hihető, hogy az osztrák filozófia kitör elmaradottságából, és partnerként, esetleg akár meghatározó tényezőként is részt vehet a német nyelvű filozofálásban.

Az elmaradottság toposzának láthatóan központi helye van Zimmermann fejtegetéseiben: egyfelől az ausztriai filozofálást nem tudja nem elmaradottnak látni, másfelől viszont a külső bírálókkal szemben amellet igyekszik bizonyítékokat felhozni, hogy mégis akadtak, akik ebből az elmaradottságból kitortek. Végül pedig a megkérdőjelezést tematizáló elbeszélésből azáltal tud kilépni, hogy nagyobb szövegtörzset vesz alapul, mégpedig a német filozófiáét, amelyhez az osztrák *nem kívülről* csatlakozik, próbálja behozni, másolni, átvenni tőle, hanem a része. A német nyelvű filozofálás természetes egység a számára, s ezen belül léteznek az egyéni színek. A Zimmermann megrajzolta kép az osztrák filozófiáról ezért nem is lehet *ab ovo* németellenes, mi több, erősen német orientációjú, csak éppen Hegel helyett Wolffhoz, Leibnizhez és Herbarthoz akar csatlakozni. A filozófia Zimmermann-féle története olyan elbeszélés, amely az osztrák földön és a többi német tartományban keletkezett filozófiákat egymáshoz való változó viszonyukban és változó kölcsönhatásukban mutatja be.

Most már Zimmermann-t elhagyva: egy ilyen filozófiatörténet-írói program hosszabb időintervallumot tekintve sem megvalósíthatatlan. Ha csak néhány névvel és a két ország közötti migrációkkal és peregrinációkkal) akarjuk ezt szemléltetni, akkor a XIX. századi történetben nyilván helye volna Hermann Lotze hatásának az osztrák filozó-

fiára; a német Brentanónak és ausztriai tanítványi körének (Thomas G. Masaryk, Edmund Husserl, Alexius Meinong, Christian Ehrenfels, Kazimierz Twardowski, Anton Marty, Carl Stumpf [az utóbbi kettő Lotzénél doktorált] stb.); azoknak a Brentano-tanítványoknak, akik végül Németországba helyezték át működésük színterét (Stumpf, Husserl); a Bécsi Kör két prominense – Moritz Schlick és Carnap – is Németországból jött; a Bécsi Kör együttműködött a Hans Reichenbach körüli Berlini Körrel; a kör folyóiratát, az *Erkenntnist* Carnap Reichenbachkal közösen adta ki; Carnap akkora hatást gyakorolt egy berlini konferencián Carl Gustav Hempelre, hogy az 1929-es őszi szemeszterre Berlinből Bécsbe utazott, s itt Carnap, Schlick és Waismann kurzusaira járt, emellett részt vett a Bécsi Kör összejövetelein stb.

A Haller-féle elbeszélés ezeket a német-osztrák mozzanatokot nem hangsúlyozza. Ehelyett – mint már láttuk – az angolszász orientációt helyezi előtérbe. Ez utóbbi szempont természetesen, amennyiben nem tör kizárólagosságra, tagadhatatlanul fontos, hiszen addig kevésbé méltatott vonulatra irányítja a figyelmet az osztrák filozófiában, egyes szakaszait illetően pedig – például a Bécsi Kör tevékenységé-

nek, kényszerű emigrációjának és hatástörténetének vizsgálatakor – nyilvánvalóan alapvető jelentőségű. Emellett a Haller-féle történetmondás a szűken (= a második Osztrák Köztársaság területére) értelmezett osztrák filozófia helyett tágabb kontextusra irányul, abban az értelemben, hogy elvileg a régi Monarchia egész területét (= a ma lengyel, cseh, szlovák, szlovén, ukrán, olasz, magyar országhatárok közé eső területeket) is bevonja a tárgyalásba. A gyakorlatban a nyelvi korlátok persze – főként eleinte – többnyire leszűkítették a vizsgált szövegtörzset. Ennélfogva a kutatások erősen német nyelv centrikusak maradtak – abban az értelemben is, hogy a német nyelvű centrumoknak a Monarchia távoli sarkaiba való kisugárzását tematizálták. E korlátok mellett is azonban azzal, hogy a koncepció a mai status quo szerint egy közép-európai kontextust jelölt ki, előre vetítette az azóta az egyéb bölcsészeti- és társadalomtudományokban is virágzásnak indult Közép-Európa-kutatásokat.

Zsidó diákok kimenekítése az Anatómiai Intézetből diáktársaik támadása előtt Bécs, 1933

5.4. KISEBBSÉGEK, ÁLDOZATOK ÉS A NEMZETI IDENTITÁS ÚJRAFOGALMAZÁSA A MÁSODIK OSZTRÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

Mondhatnánk, hogy a Zimmermann megrajzolta szimbiózis a német filozófiával az 1945 utáni Ausztriában nem igazán lehetett aktuális. A kérdés azonban ennél bonyolultabb – hiszen akkor-tájt is bőven találhatunk olyanokat az osztrák filozófiai tanszékeken, akik a németes orientációt preferálták. Amikor Johannes Feichtinger 2011-ben úgy vélte: a Haller-féle koncepció a második Osztrák Köztársaság nemzetmeghatározási törekvéseivel magyarázható, akkor már a Bécsi Kör filozófusai vitathatatlanul az osztrák filozófiai kánon részei voltak. Wittgenstein pedig az osztrák nemzeti kulturális tudat ikonikus személyiségévé vált. A róla elnevezett tudományos díj, melyet 1996 óta adnak ki, a legmagasabb osztrák tudományos kitüntetés, amely másfél millió eurós kutatási pénzzel jár. (Mellékesen mind a mai napig egyetlen filozófus sem kapta meg. Az eddig odaítélt harminc díjból négyet kapott bölcsész vagy társadalomtudós.) Amikor azonban a Haller-féle koncepció megfogalmazódott, akkor a Bécsi Kör filozófiája – láthattuk – az alig megtúrt irányzatok közé se nagyon tartozott az osztrák egyetemi filozófusok körében, s Wittgenstein iránt sem érdeklődtek sem ők, sem pedig a kulturális kormányzat. Azok a filozófiai irányzatok, amelyeket az emigráns osztrák filozófusok képviseltek, a többség szemében sokkal inkább idegennek tűntek: idegennek attól a gondolati és kulturális hagyománytól, amelyhez maguk csatlakoztak; idegennek, mert az európaiól eltérő tudományos világ szele érződött bennük; és idegennek, mert az amerikaiak világához tartoztak, akik egyszerre voltak felszabadítók és megszállók.²⁰³ Ez pedig jócskán árnyalja a helyzetet: inkább úgy látszik, hogy még ha Haller koncepciója mögött esetleg rejlett is valamilyen nemzetmeghatározási szándék, úgy ez egy ellenhagyomány megfogalmazása lehetett.

Ellenhagyományok kétségtelenül gyakran sikerednek egyoldalúra, mint ahogyan erre tehet hajlamossá az is, ha azok, akik megfogalmazzák, helyzetüket szorongatott, üldözött kisebbségi létként élik meg. Azok, akiket tudományos pályájukon akadályoztak, olyan sebeket kaptak, amelyek hosszú évek múltán is fájhattak még.²⁰⁴

Ez a kisebbségi csoport viszont egymással láthatóan szoros és többé-kevésbé folyamatos kapcsolatban volt: láthattuk, hogy a bemutatott egyetemen kívüli vitafórumok résztvevői között nagy volt a személyi átfedés. Vélhetőleg mindenki ismert mindenkit, aki csak a tudományos-empirikus filozófiához csatlakozott. Ekképp a fiatal filozófusok csapata kommunikációs közösséget alkotott, amelyen belül a kis létszám következtében nem volt nehéz eszmét cserélni és konszenzusra jutni. Az ifjak nemcsak olvasmányaikon keresztül, hanem szóbeli hagyományozódás útján is részeseivé váltak a Bécsi Kör tradícióinak:

a Bécsi Kör Ausztriában maradt néhány tagján és azokon keresztül, akik még az eredeti kör tagjainál tanulhattak filozófiát, vagy voltak velük kapcsolatban (Juhos, Kraft, Freundlich, Topitsch; részben Radaković is). S végül: a kör nagyjaival közvetlenül is rendszeresen érintkeztek mind az ausztriai összejöveteleken, mind pedig külföldi tanulmányútjaikon. Számukra tehát a Bécsi Kör nem a múlt volt, hanem élő valóság és szellemi élmény (az élményszerűség a jóval későbbi visszaemlékezéseken is átsüt még) – annak ellenére is, hogy Ausztrián belül kisebbségben voltak. Az élő jelennek ebből a perspektívájából nem lehetett kérdéses, hogy az osztrák tudományos filozófia a „világszínvonalat” képviselte és képviseli: az osztrák filozófia nem elmaradott, és nincs is behoznivalója; nem receptív, hiszen a világ filozófiai gondolkodását maga is aktívan alakítja – nem annyira külföldön van szüksége legitimációra, mint a saját hazájában.

A szoros kapcsolati hálók valószínűsítik, hogy legalább egy része annak, amit Haller az 1960-as évek második felében az osztrák filozófiáról írásban megfogalmazott, e szűk kör számára akkorra már nem volt ismeretlen. Nemcsak azért, mert nem hihető, hogy ő, aki annyira kommunikatív volt, korábban soha szót ne ejtett volna róla épp abban a körben, amelyben filozófiailag otthon érezte magát, hanem mert a többiek a koncepció több elemét Neurath történeti szövegeit olvasva, emellett esetleg a Bécsi Kör élő tagjaitól szóbeli áthagyományozás útján is megismerhették. Ilyesfajta belső kommunikációra utalhatnak Feyerabend említett 1954-es szövegének egyes részletei is: ennek a nem filozófus közönség számára készült publikálatlan szövegnek a filozófia szemében Feyerabend – aki ekkor még, ha már olykor némi távolságtartással is, de osztja a logikai pozitivisták álláspontot – sok hasonlót is mond az osztrák filozófia fejlődési sajátosságairól, mint amit Neurathnál, majd később Hallernál is olvashatunk.²⁰⁵ Ezt az írást Feyerabend könyvtári kutatómunkára és egyéb adatgyűjtésre, valamint számos szóbeli eszmecsere támaszkodva állította össze²⁰⁶ – valószínűtlen, hogy csak azokkal a filozófusokkal ne beszélt volna, akik-

203 ■ Herbert Hrachovec: The Vienna roundabout: On the significance of philosophical reaction. *Topoi*, 8. (1989) 124–125. old.

204 ■ Jóllehet Werner Leinfellner 1967-től Amerikában élt, még egy 1972-es, korábban utalt szövegéből (l. 133. j.) is kivehető a megbántottság. Topitsch még 2001-ben is – noha már 32 éve nyugodt körülmények között tanított és dolgozott Grazban – többször, szinte redundánsan tért vissza a hajdani konfliktusokra és sérelmekre egy életét és munkásságát összefoglaló írásában. Ernst Topitsch: Weltanschauungsanalyse als Strukturwissenschaft. In: Binder et al. (Hrsg.): *Bausteine zu einer Geschichte der Philosophie*, 547–574. old. Itt jegyzendő meg, hogy Hallert a személyes sérelmek nemigen motiválhatták, hiszen grazi pályája lényegében egyenes vonalú volt. Az ő ugyanebben a kötetben olvasható önbemutatója (Eine kurze Selbstdarstellung) nem is emeli ki a konfliktusokat, amelyekkel pedig neki is bőven meg kellett küzdenie, hiszen céljai túlmutáltak Grazon, és konfliktuskerülőnek sem lehetett nevezni.

205 ■ Feyerabend: *Die Geisteswissenschaften in Österreich*,

kel akkortájt a leggyakrabban találkozott. Hallerban 1959–60-as oxfordi ösztöndíja alatt, Gilbert Ryle hatására fogamzott meg először a gondolat, hogy a Bolzano–Brentano–Meinong–Wittgenstein vonulatról filozófiatörténeti munkát írjon.²⁰⁷ Ezt követően vett részt többször is a Weingartner szervezte salzburgi kollokviumokon, ahol többek között Feyerabenddal, Feigllel, Juhossal, Freyjel, Leinfellnerrel, Hintikkával nyílt alkalma eszmét cserélni.²⁰⁸ Weingartner – aki 1963-tól habilitációs szándékai miatt hetente utazott Grazba – be is számol róla, hogy ő kezdetben szkeptikusan tekintett az „önálló osztrák filozófia” elképzelésre, mígnem Haller meggyőzte.²⁰⁹

Noha az utóbbi esetből leolvasható, hogy az elképzelést a tudományos filozófia ifjú hívei közül sem mindenki fogadta el vita nélkül, ám a viták szükségképpen viszonylag szűk társaságban, eleve hasonlóan gondolkozók között folytak. Zárt körben könnyebben alakulnak ki egyoldalú narratívák, mint ha különböző elbeszélések normál diskurzusokban ütköznenek meg egymással. Az ilyen eszmecseréknek azonban kicsi az esélyük, ha az egyik oldal a másikat létében veszélyezteti. Magunk elé tudjuk képzelni a feszült viszonyokat, ha a halk szavú, békés természetű, disztिंगvált úriember Juhos Béla – aki ráadásul szerencséjére egzisztenciálisan mindig is független volt az egyetemről – azt írja bécsi helyzetükről, hogy a „tudományos filozófia sejtje” (= Kraft, Juhos, Topitsch és Schleichert) „eltökélte, hogy elkeseredetten küzd a lopózkodó elnyomás ellen, amely a logikailag megalapozott filozófiai gondolkodás ellen irányul”.²¹⁰ Peter Kampits úgy emlékszik vissza egy bécsi vitára, amelyet Haller és Erich Heintel között ő moderálta, hogy úgy érezte magát, mint valami bokszbíró.²¹¹ Talán nem független a két csoport között kialakult teljes kommunikációképtelenség tapasztalatától, hogy Stegmüller 1960-ban – tehát két évvel Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyve előtt – beillesztett egy alfejezetet a *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie* második kiadásának bevezetőjébe, amelyben az eltérő filozófiai álláspontok közötti egyre erősödő kommunikációképtelenséget tematizálta. Négy stádiumát változta fel az álláspontok

eltérésének és a közöttük lehetséges kommunikációnak. Az utolsó, teljes értetlenségbe fulladó stádiumot az analitikus filozófia, illetve a modern empirizmus kontra a Jaspers- és Heidegger-féle filozofálás képviselte. Stegmüller úgy vélte, hogy ez a folyamat már nem fordítható vissza: kiút csak az lehet, hogy vagy egyes filozófiai irányok kihálnak (amit nem tartott valószínűnek), vagy pedig az irányzatok egy részét többé nem nevezzük filozófiának (és szerinte ez lenne a kívánatos megoldás).²¹²

A kis csoport azért is kontinuitást érzlelhetett maga és a régi Bécsi Kör között, mert azok a módszerek és a háttérükben meghúzódó érvek, amelyekkel el akarták lehetetleníteni őket, sokban hasonlítottak ahhoz, ahogyan az egyetemen a két világháború között háttérbe szorították a tudományos filozófia képviselőit. Az 1918 és 1938 közötti időszakban az empirikus-tudományos iránynak mint specifikus osztrák filozófiának nemhogy nem volt komoly súlya a Bécsi Egyetem filozófia tanszékein, hanem az oktatás súlypontja a filozófiatörténet volt, a tudományos filozófia, természetfilozófia pedig egyre marginálisabb helyzetbe szorult. A professzori kinevezésekben, habilitációs eljárásokban nyílt és rejtett politikai szempontok és a filozófia mivoltát illető nézetkülönbségek egymást erősítve nyilvánultak meg. A tudományos filozófia – amelyet a liberalizmussal, marxizmussal, individualizmussal, értékvesztéssel, relativizmussal, zsidósággal stb. is összekapcsoltak – alkalmatlannak találtatott arra, hogy egységes, idealista világnézetet közvetítsen, amiben pedig a filozófiaoktatás feladatát látták. A filozófia tanszéken Schlick volt az egyedüli rendes professzor, aki ezen időszak alatt természet- és tudományfilozófiát tanított. Meggyilkolása után posztját filozófiatörténész kapta. Carnap címzetes docens, majd címzetes rendkívüli professzor lett – rendes professzorságot csak a prágai egyetem szerint érdemelt. Friedrich Waismannt, Schlick asszisztensét és könyvtárosát – ezt a munkát jó ideig ingyen volt kénytelen végezni – röviddel Schlick halála előtt elbocsátották, nyilvánvalóan rasszista indítatásból. Victor Kraft csak könyvtárosként mellett taníthatott címzetes rendkívüli professzorként. Edgar Zilselnek nem sikerült habilitálnia: könyveinek filozófiai relevanciáját vonták kétségbe. A filozófia tanszékeken túl tekintve a szűkebb Bécsi Körhöz tartozó Karl Menger és Kurt Gödel tudományos súlya kevés volt ahhoz, hogy ordinárius legyen. Egzisztenciális, kulturális, politikai okokból és a rasszizmus miatt 1931 és a háború kitörése között a Bécsi Kör tagjainak nagyobb része és számos szimpatizánsa is emigrált. Olyanok is voltak közöttük, akik bele sem fogtak a hiábavaló kísérletezgetésbe: még bőven az ausztrofasiszta berendezkedés előtt felismerték, hogy kutatási érdeklődésük és zsidó mivoltuk következtében tudományos pályájuk Ausztriában reménytelen. Feigl 1931-ben – elsőként a Bécsi Kör tagjai közül – Amerikába távozott. Popper ezért szerzett matematika- és fizikatanári kiegészítést, és kezdett is el tanítani, míg végül 1937-

33., 37–41. old.

206 ■ Feyerabend: *Killing time*, 98. old.

207 ■ Rudolf Haller: Vorwort. In: Haller: *Studien zur Österreichischen Philosophie*, 1. old.

208 ■ Feyerabend itt komoly személyes benyomást is gyakorolt rá. L. Rudolf Haller: In memoriam Paul K. Feyerabend. In: Friedrich Stadler: *Bausteine wissenschaftlicher Weltauffassung: Lecture Series/Vorträge des Instituts Wiener Kreis 1992–1995*. Springer-Verlag, Wien, 1997. 91–92. old.

209 ■ Paul Weingartner: Rudolf Haller: Laudatio. In: Kanzian et al. (Hrsg.): *Wir hoffen jedes Jahr*, 53–54. old.

210 ■ Juhos: *Formen des Positivismus*, 58. old.

211 ■ Peter Kampits: Elisabeth und Werner Leinfellner: Laudatio. In: Kanzian et al. (Hrsg.): *Wir hoffen jedes Jahr*, 74. old.

212 ■ Wolfgang Stegmüller: *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie: eine kritische Einführung*. Zweite, neubearbeitete und erweiterte Auflage. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1960. XXXI–XXXVII. old.

ben Új-Zélandba ment.²¹³ Az 1945 előtti és utáni emigrációs hullámok összességében hatalmas és maradandó károkat okoztak az osztrák filozófiának, s tágabban a bölcsészeti- és társadalomtudományi kutatásoknak is.²¹⁴

Az 1945 előtti és utáni időszak közötti folytonosság érzését növelhették a személyi átfedések. Noha 1945-ben elbocsátották azokat, akik a náci rezsim idején elkompromittáltak magukat, egy évre rá azonban 90 százalékukat a három kategóriából a legenyhébb, „kevésbé érintett” [*minderbelastet*] kategóriába sorolták, és ekképp újra lehetett alkalmazni őket. Így a Bécsi Egyetemen olyan filozófusok kaphattak katedrát, mint Leo Gabriel, Erich Heintel és Friedrich Kainz. Gabriel már az ausztrófasiszta állam alatt igen aktív volt a Vaterländische Frontban; Heintel 1940-tól volt az NSDAP tagja; Kainz 1939-ben jelentkezett a pártba, ám (ismeretlen indokkal) várólistán tartották, miközben a német biztonsági szolgálat aktái azt rögzítették róla, hogy már a hatalomátvétel előtt szimpatizált az NSDAP-val.²¹⁵ Nem itt a helye mérlegelni a pro és kontra érveket, hogy Heintel és Kainz meggyőződésből, karrierizmusból vagy önvédelemből szegődött-e a nácihoz.²¹⁶ Leo Gabrielnek 1937-ben, a *Führertum und Gefolgschaft: Sozialphilosophische Zeitschau* (kb. Vezérelv és elkötelezettség: Társadalomfilozófiai korrajz) sokatmondó címmel megjelent könyve viszont mindent elárul.²¹⁷ 1945 után azok, akiket 1938-tól kezdve bocsátottak el, visszakaphatták egyetemi állásukat. Csakhogy az Anschluss időpontjára már nemigen maradtak zsidó oktatók az egyetemen. Láthattuk, hogy tudományos előmenetelüket előtte is igyekeztek már akadályozni. 1925-től a Deutsche Gemeinschaft felsőoktatási szakcsoportjába tömörült konzervatív-katolikus, *deutschnational* professzorok ún. „Sárga listákat” állítottak össze, amelyeken az eltávolítandó „zsidónak”, „ateistának”, „az állam ellenségeinek” aposztrófált oktatók szerepeltek. (Schlick – aki berlini evangélikus családban született – több listán is szerepelt a zsidók között.) A jogi feltételeket a tisztogatásokhoz

1934-ben a hivatásrendi állam rögvest meg is teremtette.²¹⁸ Így a náci zsidótörvények bevezetése például már csak két filozófus elbocsátását eredményezhette: Kraftét, akinek a felesége, és a protestáns Oskar Ewaldét, akinek az apja volt zsidó.²¹⁹ Ennek következtében az 1945 utáni „jövátételből” lényegében azok a konzervatív professzorok profitálhattak, akiket mint az előző rezsim híveit a németek nem tartottak elég megbízhatónak, és elbocsátották őket. Nem megfelelő, hogy az így újjáalakult professzori kar szemében azok, akiket baloldalinak, liberálisnak vagy zsidónak tartottak, jobbára épp annyira voltak kívánatos kollegák, mint 1945 előtt.²²⁰

Mindez egy tágabb kontextusba illeszkedett. 1945 után a hivatalos osztrák álláspont szerint az Anschluss-szal Ausztria Adolf Hitler „első áldozata” volt: egy idegen hatalom elfoglalta, és szuverenitását csak 1945-ben nyerte vissza, amikor a szövetségesek felszabadították. A két esemény között eltelt idő eseményeiért tehát Ausztria nem tartozik felelősséggel, hiszen maga is áldozat volt. Ez az áldozati narratíva nem tett különbséget aközött, hogy valakit pogrom során, koncentrációs táborban vagy a harctéren gyilkoltak-e meg. Mi több: hamarost minden településen emlékmű állott, amelyet azoknak a katonáknak emeltek, akik a hazáért hősi halált haltak, miközben a holokauszt áldozatairól alig esett szó. Csak az 1960-as években kezdődött a felső állami szinteken lassú elmozdulás, ami azonban tartományi szintig már kevésbé jutott le. Utólag nézve a fordulópontot az a heves vita jelentette, amely annak nyomán bontakozott ki, hogy 1986-ban kiderült: Kurt Waldheim köztársasági elnök eltitkolta, hogy Wehrmacht-tisztként szolgált, és így háborús bűnökkel lehetett kapcsolatban, de legalább a tudtával követték el őket.²²¹

„Az Ausztriáról mint első áldozatról szóló beszéd végső soron arra szolgált, hogy minden csoportot a háború utáni Ausztriába integráljanak. [...] ezáltal a Második Köztársaságban szinte mindenki egyénileg és saját szubjektív érzése szerint áldozat tudott lenni.”²²² Az „első áldozat” mítosz pozitív nemzeti

213 ■ L. Friedrich Stadler: Antisemitismus an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien – Am Beispiel seines Wiener Kreises. In: Oliver Rathkolb (Hrsg.): *Der lange Schatten des Antisemitismus: Kritische Auseinandersetzungen mit der Geschichte der Universität Wien im 19. und 20. Jahrhundert*. Vienna University Press, V & R unipress, Göttingen, 2013. 207–237. old.; Friedrich Stadler: *Studien zum Wiener Kreis: Ursprung, Entwicklung und Wirkung des Logischen Empirismus im Kontext*. Suhrkamp, Frankfurt, 1997. 557–580. old.; Fleck: *Transatlantische Bereicherungen*, 227–228. old. Popper motivációról publikálatlan archiv anyagból idéz: Johannes Feichtinger: *Wissenschaftliche Innovation durch kulturelle Marginalität: Jüdische Intellektuelle im Österreich der Zwischenkriegszeit*. In: Johannes Feichtinger – Peter Stachel (Hrsg.): *Das Gewebe der Kultur: Kulturwissenschaftliche Analysen zur Geschichte und Identität Österreichs in der Moderne*. Studienverlag, Innsbruck, 2001, 320. old. Popper önéletrajzában is írja, hogy az egyetemen „[z]sidók számára a tanári karba lehetetlen volt bejutni”. Karl Popper: *Szüntelen keresés: Intellektuális önéletrajz*. Aron, Bp., 1998. 97. old.

214 ■ Vö. Fleck: *Transatlantische Bereicherungen*, 446. old.; Christian Fleck: *Aus Österreich emigrierte Sozialwissenschaftler:*

Überblick und Stand der Forschung. *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 1994. 1–16. old. Ez nem minden tudományágot érintett ugyanúgy. Az osztrák fizikusok között például alig voltak zsidók. L. Christian Fleck: *Arisierung der Gebildeten: Vergleich zweier aus Österreich emigrierter Wissenschaftlergruppen im Kontext*. In: Friedrich Stadler (Hrsg.): *Österreichs Umgang mit dem Nationalsozialismus: Die Folgen für die naturwissenschaftliche und humanistische Lehre*. Springer-Verlag, Wien, 2004. 229–256. old.

215 ■ George Leaman – Gerd Simon unter Mitwirkung von Stefanie Grutsch, Dagny Guhr und Ulrich Schermaul: *SD über Philosophie-Professoren*. <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/philosophendossiers.pdf>, 29. old.

216 ■ Kainzhoz l. Gerhard Gelbmann: *Sprachphilosophie und Sprachpsychologie: Der sprachkritische Ansatz von Friedrich Kainz*. Peter Lang, Frankfurt, 2004. 13–29. old. Kainz és a tudományos filozófia képviselői között a viszony mindenesetre az 1970-es években már békésnek tűnik. L. Rudolf Haller: *Über die Sprachverführung des Denkens: Betrachtungen zum gleichnamigen Buch von Fr. Kainz. Zeitschrift für philosophische Forschung*, 1974. 3. szám, 418–423. old.

217 ■ Sok szól amellett is, hogy Gabriel Schlick elleni célzott

énképét fogalmazott meg, emellett illeszkedett azokhoz a törekvésekhez, hogy a háború után egységes osztrák nemzetet, nemzeti identitást alakítsanak ki. Még 1988-ban, az Anschluss 50. évfordulójának évében is heves reakciókat váltott ki, ha valaki a nemzeti énképbe negatív vonásokat próbált rajzolni. Ebben az évben, fennállásának 100. évfordulója alkalmából mutatta be a Burgtheater Thomas Bernhard *Heldenplatz* című darabját. A darab, amely az osztrákokat antiszemita elkövetőkként ábrázolja, az osztrák színháztörténet legnagyobb botrányát váltotta ki. Már a bemutató egy órával elnyúlt: a közönség egy része hangoosan ünnepel, más része bekiabálásokkal és fütytyel fejezte ki felháborodását.²²³ Utána hosszas, indulatos vita alakult ki a médiában,²²⁴ politikusok és honpolgárok nemzetgyalázás miatt beakarták tiltatni a darabot, mások a művészet szabadságáról beszéltek.

Abba a nemzeti énképbe, amelyet az „első áldozat” mítosz definiált, nem illett bele a Bécsi Kör felől megfogalmazott önálló osztrák filozófia koncepciója. A kör tagjai többségükben áldozatok voltak: olyanok, akik kényszerűségről emigráltak. Akik miatt emigráltak, azok viszont nem lehetnek a németek, hiszen még az előtt elhagyták Ausztriát, hogy a németek bevonultak volna. Csak osztrákok lehetnek a tettesek. Emellett az emigránsokkal szemben eufemisztikusan szólva meglehetősen ambivalens volt a viszony az 1945 utáni Ausztriában: nemcsak az egyetemen gyorsan be/visszarendekezett professzorok nem akartak (a maguk szempontjából érthetően) konkurensokat, hanem a politikai szereplők

Tiltakozás Thomas Bernhard *Heldenplatz* című darabja ellen, 1988

– a konzervatívoktól a szociáldemokratákig – sem szorgalmazták a hazatérésüket.²²⁵ Persze más, itt ki nem fejtendő okok is közrejátszottak abban, hogy az osztrák emigránsok többsége választott új hazájában maradt: a 130 000 emigránsból 1959-ig mindössze 8000 remigrált.²²⁶ Ha csak a társadalomtudósokat nézzük, úgy minden hatodik emigráns tért haza. (Ez utóbbi adat kivált a német aránnyal – minden harmadik – összevetve sokatmondó, és arra utal, hogy az osztrákok helyzete és motivációi egy s másban eltérhettek a németekétől.)²²⁷ Ebben a kontextusban tekintették a kirchbergi szimpóziumok szervezői az első években egyik fő célkitűzésüknek, hogy meghívják azokat, akiket az egyetemeken nem láttak szívesen, és ebben a kontextusban tették szóvá a mulasztást, hogy még csak kísérlet sem történt arra, hogy a Bécsi Kör kivándorolt filozófusait hazahozzák.²²⁸

Érthetőbbé teszi az indulatokat és az események, tettek lassú feldolgozását, hogy nem olyan történekekről volt szó, amelyekre mások éltek át és cselekedtek meg valamikor a régmúltban, és amelyekkel már csak olvasmányokból lehetett megismerkedni. Például még annak is, hogy Feyerabend 1988-ban belefogott memoárja megírásába, az volt a közvetlen oka, hogy elgondolkoztatták az ausztriai reakciók az Anschluss 50. évfordulójára – beleértve a szerinte sematikus elítélő gesztusokat is. Úgy vélte: „a személyes beszámoló jobb módszer lehetne, hogy pillantást vessünk a történelemre.”²²⁹ De az is jól érzékelhető, hogy Feyerabend magamagával is tisztába szeretett volna jönni. Így emlékszik

rágalmakkal és felbújtással szerepet játszott abban, hogy a filozófust pszichésen labiliss volt hallgatója – beváltva korábbi többszöri fenyegetését – meggyilkolja. L. Renate Lotz-Rimbach: Zur Biografie Leo Gabriels. Revision und Ergänzung der Selbstdarstellung eines Philosophen und Rektors der Universität Wien. *Zeitgeschichte*, 2004. 6. szám; Renate Lotz-Rimbach: Mord verjährt nicht: Psychogramm eines politischen Mordes. In: Friedrich Stadler – Hans Jürgen Wendel (Hrsg.) *Stationen: Dem Philosophen und Physiker Moritz Schlick zum 125. Geburtstag*. Springer-Verlag, Wien, 2009. 81–104. old.

218 ■ Stadler: Antisemitismus, 221–225. old.

219 ■ George Leaman: Die Universitätsphilosophen der „Ostmark“. In: Michael Benedikt – Reinhold Koll – Cornelius Zehetner (Hrsg.), unter Mitarbeit von Endre Kiss: *Verdrängter Humanismus – verdrängte Aufklärung*. V. köt.: *Im Schatten des Totalitarismus: Vom philosophischen Empirismus zur kritischen Anthropologie: Philosophie in Österreich 1920–1951*. WUV, Wien, 2005. 1137. old.

220 ■ Fleck: Aus Österreich emigrierte Sozialwissenschaftler, 7. old.

221 ■ Az „áldozatmítosz” történetének áttekintését adja Heidemarie Uhl: Das „erste Opfer“: Der österreichische

Opfermythos und seine Transformationen in der Zweiten Republik. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 2001. 1. szám, 19–34. old.

222 ■ Clemens Jabloner: Österreichs Umgang mit der NS-Vergangenheit. In: Stadler (Hrsg.): *Österreichs Umgang mit dem Nationalsozialismus*, 75. old.

223 ■ Egy rövid filmrészlet a közönség reakcióiról a bemutató után itt nézhető meg: <http://www.thomasbernhard.at/index.php?id=190>

224 ■ Sajtószemle laponként: <http://www.graphix.at/bernhard/analyse.html>

225 ■ L. pl. Wolfgang Neugebauer – Siegwald Ganglmair: Remigration. In: Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (Hrsg.): *Jahrbuch 2003*. Red. Christine Schindler. DÖW, Wien, 2003. 96–102. old.

226 ■ Uo. 98. old.

227 ■ Fleck: *Transatlantische Bereicherungen*, 456–475. old.

228 ■ Vö. pl. Haller egy 1983-as bécsi előadásának hangfelvételrészletével: www.mediathek.at/atom/142058DC-2CC-0084E-00000914-141FA645

229 ■ Feyerabend: *Killing time*, 1. old.

viszsa, hogyan reagáltak honfitársai a maga idején az Anschlusra:

1938 márciusában Ausztria Németország része lett. Némelyek – egy csekély kisebbség – számára az Anschluss a civilizált élet végét jelentette. Mások számára viszont a katolikus totalitarizmus önkényuralma alóli szabadulást, amely évekig uralkodott Ausztriában. Megint mások üdvözölték, hogy egyesültünk a Nagy Testvérrel, és ezzel nőtt a hatalmunk. „Nézd a repülőinket!” – kiáltottak fel, ha Bécs fölött a német Luftwaffe körözött. Haladásról fecsegték, a stagnálás végéről és a nagy lehetőségekről. „Nemsokára megint lesz munkánk” – mondták a munkanélküliek; „Gondoskodni fognak rólunk” – mondták a nincstelenek; „Végre szabadok vagyunk” – mondták, akik politikailag kisebbségben voltak, köztük prominens szocialisták. Adolf Hitler fontos és ahhoz képest, ahogyan ma lefestik, inkább meglepő szerepet játszott ebben a folyamatban.²³⁰

Feyerabend szolgált a fronton is, csakúgy, ahogyan Topitsch vagy Leinfellner is. Leinfellner olyan súlyosan megsebesült, hogy le kellett szerelni, Feyerabend sebesülése következtében élete végéig botalt járt és impotens lett. 1941-ben a 12 éves Haller a sonthofeni Hitler-Schuléba került. 1945 áprilisában egész osztályukat behívták katonának, a 16 éves fiúk csapata hat hétig vett részt a végső védekezésben. Az események feldolgozását és a distanciálódást a korábbi pozícióktól és eszméktől adott esetben nyilván gyorsíthatta a közeledés a Bécsi Kör eszméihez és a kapcsolat tagjaival. Ám sem az előbbi, sem az utóbbi tekintetben nem kényelmesen készen kapott álláspontokról volt szó, hanem – mint Haller a tudományos filozófiáról írja – „a többségünk számára a bécsi hagyomány felfedezése nem azonnali megtérés volt, hanem meg-hasonlottság a között, amit tanultunk és hallottunk, illetve amit elvártak tőlünk, és saját ítélőképességünk között. [...] Grazban [...] ugyanolyan szenvedélyesen vitattuk Sesztov vallásfilozófiáját, mint Sartre ateista egzisztencializmusát, holott Wittgensteint már ismertük.”²³¹ Haller 1952-ben még Sesztovról írja a doktori disszertációját. Habár Stegmüller kortárs filozófiatörténetének ugyanebben az évben megjelent első kiadásában szerepel már egy fejezet a Bécsi Körről, de csak az 1960-as másodikba kerül be egy rész a filozófiai alap kutatásokról és analitikus filozófiáról, és csak az 1965-ös harmadik kiadásban kap Wittgenstein külön fejezetet.

6. KIS NEMZETEK FILOZOFÁLNAK

6.1. OSZTRÁK FILOZÓFIA ANGOLSZÁSZOKNAK

Az önálló osztrák filozófia koncepcióját nem pusztán recipiálták Ausztrián, illetve a német nyelvterületen kívül, hanem voltak, akik csatlakoztak a program-

hoz, mások vitatták – így is, úgy is nemzetközi diskurzusterben jelent meg. A német filozófia árnyékából kikerülni nem lehetett ugyan könnyű, ám ezt ellensúlyozhatta, hogy az önálló osztrák filozófia koncepciója olyan filozófiai irányokhoz, filozófálási módokhoz csatlakozott, amelyek akkoriban kezdtek egyre inkább teret nyerni, ugyanakkor a nyelvi korlátok is nyilvánvalóan kevésbé állták útját, mint a jelentős részben magyarul írt filozófia történetét állnák. Ha ennyire rövidre zárjuk a válaszunkat, akkor a tanulság persze hasonlóan lapos lesz.

A német nyelvtudás kétségkívül nem volt mindig fehér holló az angolszász világban. A XIX. században az angol elit képzéséhez hozzátartozott a németországi tanulmányút. 1844 és 1914 között körülbelül 9000 angol diák iratkozott be német egyetemekre.²³² Az 1876-ban alapított Johns Hopkins volt az első amerikai egyetem, amelyen – egyébként a német modell szerint kialakított – doktori stúdiumokat lehetett folytatni, de még ezután is sokan jöttek Európába tanulni. 1815 és 1914 között 10 000 amerikai szerzett német doktorátust.²³³ Közismert az amerikai Dewey és az angol Bradley újhegelianizmusa, Peirce ifjúkori intenzív Kant-olvasmányai, William James németországi tanulmányai. Russell, Moore, Ryle németül olvasott Brentanót, Meinongot, Husserlt és Heideggert. Quine és Stegmüller még 1953-ban is németül levelezett egymással.²³⁴

A fentiekből is kiolvasható, hogy a Haller-féle koncepció nemcsak a Bécsi Kör filozófusai tekintetében – akik az akkori angolszász filozófiai élet elismert szereplői voltak –, hanem a régebbi osztrák filozófusok

230 ■ Uo. 36. old.

231 ■ Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 245. old.

232 ■ Gabriele Clemens: *Britische Kulturpolitik in Deutschland 1945–1949*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1997. 52. old.

233 ■ Fleck: *Transatlantische Bereicherungen*, 23–24. old.

234 ■ Quine 1953. október 3-i levelét l.: http://www.univie.ac.at/ivc/stegmueller/images/brief_quine_031053.JPG

235 ■ Magyarul a vitáról l. Varga Péter András: *Analitikus filozófia és fenomenológia: a közös nem létező tárgy. Magyar Filozófiai Szemle*, 2007. 1–2. szám, 21–74. old.; Varga Péter András: *A nem létező tárgy: Az analitikus filozófia és a fenomenológia közös problémája a 20. század elején*. In: Bács Gábor – Forrai Gábor – Molnár Gábor – Tözsér János (szerk.): *Perlekedő rokonok? Analitikus filozófia és fenomenológia*. L'Harmattan, Bp., 2011. 83–94. old.

236 ■ Az „osztrák filozófusok” angol recepciójának stádiumairól l. Peter M. Simons: *The Anglo-Austrian analytic axis*. In: Nyíri (Hrsg.): *Von Bolzano zu Wittgenstein*, 98–107. old.

237 ■ Gilbert Ryle: *Autobiographical*. In: Oscar P. Wood – George Pitcher (eds.): *Ryle: A collection of critical essays*. Anchor Books, Doubleday & Company, New York, 1970. 7–9. old.

238 ■ Gilbert Ryle: *Heidegger's „Sein und Zeit”*. In: Gilbert Ryle: *Collected Papers: I. Critical Essays*. Hutchinson, London 1971. 213–214. old.

239 ■ Roderick M. Chisholm: *Self-Profile*. In: Radu J. Bogdan (ed.): *Roderick M. Chisholm*. Springer-Science+Business Media, B.V., Dordrecht, 1986. 10. old.

240 ■ Dale Jacquette: *Confessions of a Meinongian logician*. In: Rudolf Haller (Hrsg.): *Skizzen zur Osterreichischen Philosophie (= Grazer philosophische Studien, Bde. 58–59)*, Amsterdam–Atlanta, 2000. 153., 151. old.

241 ■ Peter Simons: *Philosophy and Logic in Central Europe from Bolzano to Tarski*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht–Boston–London, 1992. 2. old.

vonatkozásában sem légüres térben jelent meg angol nyelvterületen: azokat a szerzőket, akiket előtérbe állított, több hullámban recipiálták pro is, kontra is olyan angol filozófusok, akiknek az analitikus filozófia történetében kitüntetett helyük van. Először a XIX. század végén és a XX. század elején Moore és Russell fordult élénk érdeklődéssel Brentano és Meinong felé. Ismeretes Russell és Meinong vitája, ugyanakkor Russell nem kizárólag kritikus volt Meinonggal szemben.²³⁵ Moore angolra fordította Brentano *Vom Ursprung der sittlichen Erkenntnis* című munkáját. Abban az időben Cambridge-ben rajtuk kívül még mások is elmélyedtek Brentano és Meinong műveiben. Az érdeklődés második hulláma az 1920-as években indult, amikor olyan oxfordi filozófusok, mint például Ryle Cambridge felé nyitottak. Ryle érdeklődését többek közt Russell Meinong-írásai keltették fel. Olvasással és Németországban utazva megtanult németül. Freiburgban Heideggerrel hallgatta.²³⁶ Oxfordban egyetemi kurzust hirdetett *Logical objectivism: Bolzano, Brentano, Husserl and Meinong* címmel (amelyet mindazonáltal a hallgatók nem látogattak tömegesen, s a négy tárgyalt szerzőt „Ryle három osztrák pályaudvara és egy kínai hazardjáték” fordulattal emlegették).²³⁷ 1928-ban a *Mind*-ban recenziálta Heidegger *Sein und Zeit*-jét. A recenziónak igencsak terjedelmes írás a Bolzano–Brentano–Husserl vonulatban mutatja be Heideggerrel mint olyasvalakit, aki egyre inkább letért a bolzanói, brentanói, illetve a Husserl *Logische Untersuchungen*-ja által kijelölt útról – végül pedig a Heidegger eredetisége iránti csodálat mellett arra a következtetésre jut, hogy „csőd és katasztrófa felé halad, és vagy az önfelszámoló szubjektívizmusban, vagy pedig semmitmondó miszticizmusban végzi”.²³⁸

A Bolzano–Brentano–Meinong vonulat angol recepciójának harmadik stádiuma már a Haller-féle osztrák filozófiai koncepcióval kapcsolható össze. Részben Haller bevont az osztrák filozófia kutatásába olyanokat, akiket már korábban is foglalkoztattak az említett osztrák szerzők. Így Roderick Chisholmot (1916–1999), aki még Russell, de főként Moore személyes hatására kezdett el érdeklődni Brentano és Meinong iránt; úgy találta, hogy mindaz, amit Brentano a tudatról és intencionalitásról mond, sokkal mélyebb, mint amit a brit és amerikai filozófusok az elméről mondanak.²³⁹ 1960-ban az ő fordításában jelent meg az első Meinong-szöveg (*Über Gegenstandstheorie*) angolul; Hallerrel közösen szerkesztették a Meinong-összkiadást; a Brentano-hagyaték a Brown Egyetemről azért kerülhetett Grazba, mert ő ezt mint a Brentano-Foundation elnöke elősegítette. Egy fiatalabb generációnak szintén azért volt affinitása a Haller-féle elképzelésekhez, mert elégtelennek találta a standard analitikus filozófia problémamegoldó képességét. Chisholm tanítványát, a logikus Dale Jacquette-et (1953–) nem elégítette ki „a konzervatív analitikus filozófiai körök” némely megoldása – ugyanakkor saját „eretnek meg-

oldásai” dacára is „renegát analitikus filozófusnak” (kiemelés tőlem, N. K.) tekintette magát.²⁴⁰ Peter Simons (1950–) ekképp foglalja össze, mi érdekelte az 1970-es évek elején őt, Kevin Mulligant (1951–) és Barry Smitht (1954–) az osztrák filozófiában:

Véletlenül kezdődött. A hetvenes évek elején, egy olyan időszakban, amikor a legtöbb angol filozófia tanszéket másodlagos frissességű oxfordi levegő lengte be, Manchesterben a szellemi légkör Cambridge-ből és Varsóból jött, kis freiburgi és párizsi léggel fűszerezve. [...] Mindhármónkat irritált az analitikus egyenként önelégült szűklátókörűsége és a leginkább ismert kontinentális alternatíváinak lomposága is. Kevin és Barry végigkutatva Európa könyvespolcait olyan jó filozófusok után, akiket a standard történetek nem vettek észre. Idővel – olyan kapcsolatépítők hatására, mint Guido Küng, Rudolf Haller és Roderick Chisholm – világossá vált a számunkra, hogy a filozófusok útjai többnyire előbb vagy utóbb Bécs felé vezettek. Összejöveteleket kezdtünk szervezni *Osztrák–német filozófiai szeminárium* címmel, hogy megpróbáljuk feltárni, mi volt Bécsben, és hogy népszerűsítsük a gondolatot, hogy valami fontos hiányzik a standard történeti képből, amely (nem ok nélkül, de pontatlanul) Husserl Németországgal, Wittgensteint Angliával kapcsolja össze, és ezzel azt a Közép-Európát, amely valójában összezavarja a sztereotíp kontinentális-analitikus szembeállítás, eltünteteti a képből.²⁴¹

Az osztrák filozófiát mindannyian az analitikus filozófián belül érzett anomáliákra találták válasznak: vagy úgy, hogy az analitikus filozófia szélére pozicionáltak magukat (Jacquette), vagy pedig valahol az analitikus és a kontinentális filozófia között helyezték el magukat (Mulligan, Simons, Smith).

Hallernak viszont nem volt célja az analitikus filozófia megreformálása. De ő is át akarta rajzolni a filozófiai térképet: a német nyelvű filozofálásban belül akart egy határt meghúzni ott, ahol korábban nem volt, nevezetesen az ausztriai és a németországi filozofálási stílus között, s ezt úgy akarta megtenni, hogy az osztrákokat az angolok térfelén próbálta elhelyezni. Az utóbbival pedig azt a filozófiai térképet is át akarta rajzolni, amelyet Ryle vázolt fel, akitől pedig a közvetlen indíttatást kapta. Ryle ugyanis éppenséggel abban látta a filozófiai fordulatot, hogy Bolzano, Brentano, Frege, Meinong, Bradley, Peirce, Moore és Russell a locke-i, hume-i és milli pszichologizmus, illetve asszociációs pszichológia ellen fordult; a jelentés fogalma segítségével próbálták leküzdeni a gondolkodás szubjektív elméleteit; leválasztották a filozófiát a természettudományokról azáltal, hogy megkülönböztették egymástól a tény- és a fogalmi vizsgálódásokat. Ezen a ponton azonban Ryle szerint az angolszász és a kontinentális utak elváltak. Mivel a brit filozófusok a filozófiát soha nem tolták a tudományok feletti

döntőbíró szerepébe: számukra a filozófia nem anyja, nevelője volt a tudományoknak, hanem a testvére, ezért nem is kellett letaszítaniuk erről a piedesztálról azzal, hogy a filozófiai vizsgálódásokat a természet-tudományosokhoz hasonlítják, illetve hogy a metafizikától megtagadnak mindenfajta ismeretigényt, mint ahogyan ezt Mach, majd a Bécsi Kör filozófusai tettek. Jóllehet, mindkét oldal szembeállította egymással a tudományt és a filozófiát, ám az angolok – a Bécsi Körrel ellentétben – nem azt kérdezték, hogy mire képesek a szaktudományok a filozófiával ellentétben, hanem azt, hogy mit tud a filozófia és a logika, amit a tudományok nem.²⁴² „A filozófiát Bécsben vérszívó élősködőnek látták – Angliában orvosi piócának. Wittgensteinhez a kérdés angol formájában érkezett. [...] Frege és Russell hatott rá, nem pedig Mach.”²⁴³ Ryle-lal szemben Haller úgy gondolta, hogy az angolokat és az osztrákokat összekötő empirikus és tudományos irányultságuk és metafizikaelenességük. Míg Ryle szerint Brentano éppenséggel bírálta az angol empiristákat, megkülönböztette a fogalmi és az empirikus vizsgálatokat, és olyan konceptuális elemzéseket végzett, amelyeknek az empirikus pszichológiai tényvizsgálatokat meg kell előzniük, addig Haller szerint Brentano filozófiája tudományos volt és empirikus irányultságú, mint ahogyan a Bécsi Kör és Wittgenstein is ezt az osztrák vonulatot folytatta. Haller Wittgensteint vissza akarta hódítani az angoloktól, viszont a Bécsi Kört nem állította szembe velük, miközben mindkettejüket az angolszász diskurzusokhoz csatlakoztatta.

A motivációk és álláspontok különbsége láthatóan nem zavarta a résztvevőket – egységfrontba tömörítette őket egy lazán meghatározható közös ellenfél, nevezetesen az akkori német és francia filozófia némely irányzata, amelyet aztán ki-ki ízlése szerint nevezhetett fenomenológiának (abban a formájában, ahogyan a *Logische Untersuchungen* utáni Husserl, illetve Heidegger üzte), egzisztencializmusnak, transzcendentalizmusnak, miszticizmusnak vagy metafizikának.²⁴⁴

És még valami összekötötte a résztvevőket, ami legalább ilyen fontos volt, mégpedig az oktatási és vitastílus, amely a tudományszerveződésben is megmutatkozott. Ryle 1976-ban – utolsó olyan írásában, amelynek a korrektúráját még láthatta – úgy találta, hogy az egyetemi filozófiaoktatás a második világháború után átalakult: az Amerikából Angliába beáramló hallgatói tömegek – jellemzően nem *undergraduate*, hanem *graduate* hallgatók – igényeit kielégítendő, az alsósok esszéi helyett a felső évfolyamok disszertációira került át a hangsúly; az előadások rovására megnőtt a szemináriumok súlya; a filozófiatanárok új szerepbe kényszerültek: előadók helyett „aktív, megközelíthető és harcias filozófusok” lettek.²⁴⁵ A külföldi hallgatók mellett nagy számban jelentek meg vendégprofesszorok. A legkülönbözőbb háttérű és nézetű embereknek kellett megérteniök egymást. A „filozófia tanszékek óvodából olvasztótégelyé vál-

tak; és ami korábban a gondolatok zárt iskolájaként viselkedett, az most a gondolkodás szerszámboltja lett, tárt kapukkal”.²⁴⁶ S végül: a filozófia ugyanolyan akadémiai diszciplínává vált, mint a többi – hasonló intézményrendszerrel és professzionális, specializált területek sokaságával.

Az 1950-es, 60-as évek Ausztriájának egyetemere mindez még nemigen volt jellemző. Az autoriter professzorok között meglehetősen szokatlan volt az olyan tanár, mint Juhos Béla, akinek az előadásait megengedett volt kérdésekkel félbeszakítani, majd az óra után a beszélgetés egy kávéházban folytatódott.²⁴⁷ A másik oldalon maguk a diákok sem voltak hozzászokva ahhoz, hogy az órákon vitatkozzanak. Haller még az 1960-as évek közepét illetően is azt emeli ki, hogy Németországban a hallgatói „sokkal kevésbé látszottak gátlásosnak, mint Ausztriában, minden állítást rögvest vitatni kezdtek”.²⁴⁸ Ez a stílus Ausztriában – hasonlóan a Bécsi Kör filozófiájához – inkább az egyemen kívülre (Alpbachba, Weingartner salzburgi kollokviumaira, a Victor Kraft-körbe) szorult. Haller viszont – ez olvasható ki tanítványainak azokból a visszaemlékezéseiből is, amelyeket írásom lelegején idéztem – a normál oktatásban honosította meg azt, amit Németországban, de kivált az Oxfordi Egyetemen látott. Ez nemcsak saját tanítási stílusát jelentette, hanem vendégprofesszorok sorát is. 1973-tól nem volt olyan év, amikor legalább egy vendégprofesszor ne tanított volna Grazban.²⁴⁹ A következő hevenyészett névsorból is leolvasható, hogy többségük nem annyira filozófiatörténészként, mint inkább az analitikus filozófia képviselőjeként kapott meghívást: John Searle, Saul Kripke, Hans Albert, David Armstrong, Mike Harnish, Georg Kreisel, Joseph Agassi, Gershon Weiler, Alan Janik, Hubert Schleichert, Barry Smith, Nyíri Kristóf. Rendszeres meghívott volt Keith Lehrer, Brian McGuinness és Stephan Körner – ők a Grazi Egyetem díszdoktoraként, illetve tiszteletbeli professzoraként a Filozófiai

242 ■ L. pl. Gilbert Ryle: Phenomenology versus 'The Concept of Mind'. In: Ryle: *Collected Papers 1. Critical Essays*, 180–182. old.; Gilbert Ryle: Review of Martin Faber: „The Foundation of Phenomenology”. In: *uo.* 215. old.; Gilbert Ryle: Ludwig Wittgenstein. In: *uo.* 250–251. old.

243 ■ *Uo.* 251. old.

244 ■ Ryle: Review of Martin Faber, 221–224. old.; Ryle: Heidegger's „Sein und Zeit”, 202–214. old.; Haller: *Die philosophische Entwicklung*, 228–239. old.

245 ■ Gilbert Ryle: *Fifty Years of Philosophy and Philosophers. Philosophy*, 51. (1976) 198. szám, 384. old.

246 ■ *Uo.* 385. old.

247 ■ Reiter: *Wer war Béla Juhos?* 84. old.

248 ■ Haller: *Eine kurze Selbstdarstellung*, 585. old.

249 ■ L. Marek: *Roderick M. Chisholm*, 487. old., 1. j.

250 ■ *Uo.* 488. old.

251 ■ Kiséry András: *Por se: a reneszánsz médiumai*. In: Bényei Tamás (szerk.): *Átjárások: fiatal anglisták és amerikanisták tanulmányai*. FIZS, Bp., 2005. 33., 36. old.

252 ■ Többek között ez a belátás vitt arra, hogy a XVIII. századi nyelvfilozófiára irányuló ilyen jellegű kutatásaimat, amelyeket Németországban egy hosszabb ösztöndíj alatt kezdtem meg, és eredményeit a *Gondolkodás, beszéd, írás* című könyvemben (Kávé, Bp., 1998.) publikáltam, végül ne folytassam tovább.

Intézet tagjai is lettek. A legmélyebb hatást azonban Roderick Chisholm gyakorolta a grazi filozófiai életre, részévé vált a grazi filozófia történetének: részben azért, mert folyamatosan tanított Grazban (1974-től minden nyár elején többhetes tömbösített kurzust tartott); részben pedig, mert institucionálisan – szimpóziumokon, tudományos társaságokban, a közös kutatásban részt véve, valamint osztrák publikációk révén – is integrálódott az osztrák filozófiai életbe.²⁵⁰ Azok az angolszászok, akik Grazba jöttek, szinte ott-hon érezhették magukat. És ezáltal Graz is az analitikus és tudományos filozófia világában.

6.2. MAGYAR FILOZÓFIATÖRTÉNET – KIKNEK?

Az utóbbi években a magyar filozófiai életben a leggyakrabban elhangzó szavak közé tartozik a „nemzetközi” kifejezés – legyen szó publikációkról vagy rendezvényekről. A rendezvények nagy és a hazai filozófusok csekély száma között egyre nagyobb az aránytalanság, ami felveti a kérdést: tulajdonképpen kinek-minek szól egy-egy összejövetel, leszámítva persze az éves jelentések megfelelő rovatát? (Ez egyébként nemcsak az ún. nemzetközi, hanem a hazai rendezvényekre, és nemcsak a filozófusok, hanem egyéb tudományágak rendezvényeire is áll.) De ugyanígy kérdés, hogy az egynapos, egyetlen előadásra, majd utána az obligát vacsorára korlátozódó röplátogatások és a konferenciaturizmus hányszor képesek többet, mint karcolásnyi nyomot ejteni a magyar filozófiai élet felszínén, és még inkább: van-e, lehet-e és milyen hatásuk lehet a meghívott külföldi előadók egyébkénti tudományos ténykedésére?

Ami az úgymond nemzetközi publikációkat illeti, mintha itt is jobban érdekelne bennünket a publikáció ténye, mint a voltaképpeni funkciója: vagyis hogy valamilyen tudományos közösséggel szeretne közölni valamit, azaz az illető közösség számára kellene hogy legyen olyan mondandója, amely eszmecsere, továbbgondolás tárgya is lehet. Felesleges az olyan publikáció, amely – akár ha nemzetközi felületen jelenik is meg – eleve valószínűtlen, hogy beépülhet valamilyen tudományos közösség tudásába. A továbbiakban ebből a szempontból vizsgálom a magyar filozófia-, illetve gondolkodástörténet esélyeit. A szerzők e szempont szerint durván két csoportba oszthatók.

Az első csoportba olyanokat sorolnék, mint Hauser Arnold, Lakatos Imre, Lukács György, Mannheim Károly, Palágyi Menyhért és Polányi Mihály. Tőlük viszonylag nagy szövegtömeg is érhető el nem csak magyar nyelven. Az olyan állítások további felhasználhatósága, amelyek kizárólag vagy döntően magyar nyelvű szövegeken alapulnak, korlátozott: igazságuk a tágabb nemzetközi tudományos közösség számára nem ellenőrizhető, és ezért komolyan nem diskutálhatók. Emellett a nevezett szerzőknek van olyan, nem magyar nyelvű recepciója, folynak róluk olyan tudományos eszmecserek, amelyekbe viszony-

lag könnyen bekapcsolódhatnak. Írhatunk róluk olyan tanulmányokat, amelyek miben sem különböznek azoktól, amelyeket bárki külföldi szerző tud róluk írni. Ez az út biztonságos, nem is becsülném le. De nem kellene elszalasztanunk a lehetőséget, amely privilegizált helyzetünkől adódik: nevezetesen, hogy könnyebben hozzáférhetünk egyes kulturális és történelmi háttérismeretekhez neveltetésünk és magyar nyelvtudásunk révén, továbbá azért, mert a források közelében vagyunk.

A kora újkori angol irodalmat tanulmányozó anglista, ha történetesen Magyarországon él, és legfeljebb olykor utazik el tanulmányutakra, korlátok közé kényszerül módszer- és szűkebb témaválasztását tekintve is azzal az anglistával összevetve, aki a Folger Shakespeare Libraryban, a British Libraryben vagy cambridge-i és oxfordi könyvtárakban tanulmányozhatja az eredeti forrásokat. Ha a magyar anglista vagy amerikanista úgy dönt, hogy újhistorista vagy kultúrtudományi módszert követne, akkor szükségképpen hátránnyal indul szerencsés cambridge-i kollégájával szemben. Ezzel pedig könnyen „az egyre kétségbeesettebben a centrumhoz való felzárkózásról ábrándozó figura önmagát provinciálissá tevő szerepébe” kényszeríti magát. Az ő számára „[a]z irodalomtudományos és eszmetörténeti munkában a szövegimmanens, illetve kanonikus szövegekre koncentrált módszertan, illetve tudományfelfogás [...] nem intellektuális döntés kérdése, hanem adottság” – véli Kiséry András.²⁵¹ Hasonló állhat a filozófiatörténészre is: a XVIII. századi német nyelvemlékek kutatója kénytelen legalább részben más szövegtömegre dolgozni, mint német kollégája: a filozófia- és elméletörténet hegycsúcsaira (Herderre, Humboldtra, Hamannra) kényszerül inkább összpontosítani – akkor is, ha ezek esetleg csak a jéghegy csúcsai. Magyarországról – hiszen a források tetemes részét, mely csak az eredeti nyomtatott kiadásokban férhető hozzá, körülményes és költséges beszerezni – nehéz rekonstruálni a XVIII. századi átlagos nyelvemléleti diskurzusokat, az egyes témák és érvek szokásos használatát és egymással kapcsolatot, a témára vonatkozó megszokott nyelvhasználatokat és ekképp azokat a kérdéseket is, amelyeket a szereplők számára a közös diskurzustér hozott létre. E diskurzusok vizsgálata pedig sokszor nemcsak világosabbá teszi, hanem át is rendezi a „hegycsúcsokról”, az őket igazgató kérdésekről való tudásunkat is.²⁵²

Magyar anyaggal viszont mindez meg tudjuk tenni – a fentebb említett szerzőknek legalábbis a magyarországi korszakát, illetve az itthonról magukkal vitt kulturális és problémahátteret illetően. Példaképp említem az évtizedek óta Bécsben élő Kókai Károly *Im Nebel: Der junge Georg Lukács und Wien* című monográfiáját, amelyre már többször hivatkoztam. A könyv egyfelől – a szerző alapos magyarországi levéltári kutatásaira is támaszkodva – Lukácsot a századelő magyar társadalmi, kulturális és egyetemi életének kontextusában vizsgálja, ideértve a pes-

ti filozófia tanszékek viszonyait és a Babits–Lukács vitát. Másfelől történetét egy Magyarországon kívüli viszonyítási pont, nevezetesen az osztrák kultúra és filozófia felől is nézi. Ezzel egyszerre két perspektívából tekint tárgyára, s mindkét oldalról megoldandó problémákra próbál válaszolni: a Babits–Lukács vitával kapcsolatos értelmezési kérdéseket ismerő magyar olvasó számára ilyen kérdés például Lukács és a bécsi kultúra viszonya, az osztrák olvasónak pedig az önálló osztrák filozófia léte vagy nem léte.

Elbeszélésébe Kókai rendszeresen beleszó magyar nyelvű forrásokat, illetve olyan magyar szerzőket (például Alexander Bernátot, Beöthy Zsoltot, Medveczky Frigyeszt, Popper Leót), akiktől elsősorban magyarul olvashatók szövegek, illetve ha jelentek is meg műveik idegen nyelven, az elmúlt évtizedekben a magyarokon kívül akkor sem volt számottevő recepciójuk. Az ilyen szerzőket sorolnám a második csoportba. E besorolás szempontjából az a perdöntő, hogy ha bármi okból is, de nincsenek jelen a kortárs nemzetközi diskurzustérben, és kevésbé lényeges, hogy mi magunk mit tartunk filozófiai, tudományos jelentőségűkről. Akár másodlagos súlyúnak is tarthatjuk őket. Az ilyen vagy akár kisebb súlyú szerzők német kollégáink szemében nemcsak hogy a vizsgálódás legitím tárgyai, hanem éppenséggel rájuk is kiterjesztve az elemzett szövegtörzset, képesek a XVIII. század német gondolkodástörténetét hozzánk képest nemcsak más rétegeiben és mélységében értelmezni, hanem ezáltal róla új felfedezésekre is jutni.

Illúziókat persze ne tápláljunk: annak, hogy magyar nyelven író szerzőket nem magyar nyelvű diskurzustérbe belopjunk, korlátai vannak. Egy, csak róluk szóló monográfiának túl sok hosszú, információkat közlő részt kellene tartalmaznia, és ezt a műfajt nehéz úgy üzni, hogy komolyabb szellemi izgalmat és ekképp hatást keltsen. A Kókai Lukács-könyve kínálta minta már inkább követhető, mégpedig nemcsak azért, mert a helyi jelentőségű szerzőkről olyan filozófussal összefüggésben beszél, aki benne van nemzetközi diskurzustérben, hanem azért is, hogy egyéb folyó vitákhoz csatlakozik, olyan kutatási *problémákat* akar megoldani, amelyeket a megcélzott nem magyar tudományos közösség vitat. A nemzetközi kutatások véráramába – feltéve, hogy többre vágyunk, mint hogy bizonyos számú publikációt megjelentessünk – úgy esélyes bekapcsolódni, hogy olyan *kérdésekre* keressük a választ, amelyekre mások is választ keresnek, illetve a saját anyagunk alapján ezeket a kérdéseket képesek vagyunk újszerűen vagy legalább a hangsúlyokat módosítva, hozzájuk új kérdéseket is fűzve, s így az új kérdésfeltevéssel újfajta válaszokat is generálva megfogalmazni. Ekkor tudunk majd mást is Lakatosról és Lukácsról, mint az angol, német, francia vagy spanyol kolléga. Ez a problémacentrikus eljárás nemcsak valamelyik kiemelkedő magyar gondolkodóra összpontosítva, a regionális hatású szerzőket pedig mintegy oldalágon bevonva a tárgyalásba követhető, hanem tágabb kérdésekre, például a

közép-európai gondolkodás-, kultúr- vagy tudománytörténet problémáira alkalmazva is.

Az ilyen vizsgálatok akár túl is mutathatnak a régió kutatásán, például olyan tudománytörténeti kérdésekhez jutva, mint amilyeneket Pléh Csaba vetett fel, a magyar pszichológiatörténetből kiindulva. Szemben egy olyan modellal, amely a tudományos kutatást a centrumokban vizsgálja, és lineáris fejlődésnek látja, amelyen belül a regionális, illetve nemzeti sajátosságok mintegy irrelevánsként eltűnnek, Pléh egy háromsíkú modellt javasolt: 1. „csillagok” – „akik bejutottak a listavezetők közé”; 2. „fontos nemzetközi irányzatokat honosítottak meg, de Magyarországon kívül észrevétlenül maradtak”; 3. „egy harmadik megközelítés a belső törekvésekre összpontosít. Azt szeretné feltárni, hogy a helyi hálózatoknak van-e valamilyen lényegi üzenetük a diszciplínáról.”²⁵³ Ezen a modellen természetesen lehet finomítani: például azt, hogy egy szerzőről Magyarországon (vagy a szűkebb közép-európai régióban) kívül nem szereztek tudomást, nem csak az magyarázhatja, hogy kizárólag mások eredményeit honosította meg – a hatástörténet útjai ennél bonyolultabbak. Ilyesfajta kérdések mentén haladva mindenesetre további belátásokhoz juthatunk a tudomány (vagy a filozófia) működésmódjairól, a kultúrában betöltött szerepeiről is. Aki szemét nem csak a „csillagokra” emeli a magasba, annak elképzelhető, hogy más képe alakul ki a filozófia működési módjairól és lehetséges céljairól is – esetleg más filozófiafogalma is lesz. Emellett az ilyen kérdések olyan kutatási területekhez vezethetnek, mint a *filozófia tudománytörténete*. E terület művelése jelenleg Magyarországon inkább elhanyagoltnak mondható (a tudománytörténet és a szociológiai szempontú elemzések között lehet átfedés, de nem azonosak) – holott legalábbis annyiban jelentős hagyományt folytathatna, hogy a tudományfilozófia a magyar filozófia nemzetközi viszonylatban legsikeresebb ágazatainak egyike.²⁵⁴

A magyar filozófiatörténettel foglalkozóknak persze nemcsak az a gondjuk, hogyan tudnának a legcélravezetőbben a nem magyar nyelven folyó kuta-

253 ■ Pléh: Magyar hozzájárulások, 77. old.

254 ■ Palló Gábor: Hagományok a magyar filozófiában: Magyar tudományfilozófia. *Magyar Tudomány*, 2001. 4. szám, 428–435. old.

255 ■ Percz: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*, 11–12. old.

256 ■ Alexander és Beöthy lakása szomszédos volt a New York-palotában, a jó viszony kölcsönös ajándékozásban is kifejezésre jutott. Vö. Alexander fiának emlékirataival: Franz Alexander: *The Western mind in transition*. Random House, New York, 1960. 4–5. old.

257 ■ A XIX. és XX. századi magyar filozófiát a jelzett módon állítja szembe Mester: *Magyar filozófia*, 228–234. old.

258 ■ Lengyel Zsuzsanna Mariann: Szilasi Vilmos és a husserli fenomenológia. In: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Kortársunk Husserl: Tanulmányok a 150 éves Husserl filozófiájáról*. ELTE Eötvös, Bp., 2013. 265–275. old.; Percz László: Az antipozitivizmus áramában: A Böhm-iskola és a Lukács-kör a századelőn. In: Percz: *Háttér előtt*, 15–45. old.; Golden Dániel: Lakatos Imre és a tudományos felfedezés dialektikus logikája. *Századvég*, 71. (2014) 109–145. old.

tásokba bekapcsolódnai, hanem az is, hogy saját itthoni kollégáik, akik döntő többségükben a filozófia „csillagaival” foglalkoznak, sem vesznek igazán tudomást a munkájukról. Ha megnézzük a magyar filozófiáról szóló művek hazai idézettségét, azt tapasztaljuk, hogy – leszámítva azt a szűk filozófuskört, amelyik szorosan vett magyar filozófiatörténettel foglalkozik – többnyire nem filozófusoktól származik, hanem irodalomtörténészektől, történészektől stb. Ennek részben természetes okai vannak. Apáczait, Erdélyi Jánost vagy Alexander Bernátot irodalomtörténetek is tárgyalják. Percz László olyan könyvei, mint a *Nemzet, filozófia*, „nemzeti filozófia” vagy *A pozitívizmusról a szellemtörténetig*, olyan kérdések mentén haladnak, amelyek a magyar irodalomtörténészeket is foglalkoztatják. Az első könyv – nyilván a nemzeti irodalom programjának analógiájától is vezérelve – a nemzeti filozófia programját mint „kontinuus tradíciót” próbálja feltérképezni, míg végül – az anyag ellenállásának engedve, és a szerző tudományos kvalitásait dicsérve – feladja kiinduló hipotézisét, és arra jut: a „nemzeti filozófia” „diszkontinuus toposz” csupán, és nem „önálló hagyomány”.²⁵⁵ A második könyv már címével is inkább irodalomtörténészeket, mint filozófusokat szólít meg: magyar filozófusok ma már nemigen használják a „szellemtörténet” kifejezést, a XIX. századi pozitívizmus pedig többnyire kívül esik érdeklődési körükön. Velük ellentétben irodalomtörténészeink gyakran foglalkoznak a magyar pozitívista és a szellemtörténeti irodalomtörténet-írás problémáival.

Rendkívül öröndetes, hogy magyar filozófusok képesek olyan kérdésekről írni, amelyek más diszciplínák számára is mondanak valamit, és ezt az irányt nem is volna helyénvaló feladnunk. Már csak azért sem, mert magunknak is szükségünk van a társdiszciplínákra: még ha a „nemzeti filozófia” csak toposznak és nem folyamatos hagyománynak bizonyult is, ez a toposz aligha értelmezhető a „nemzeti irodalom” programja nélkül; Alexander Bernát nemzetifilozófia-elfogadása Beöthy Zsolt nemzetiirodalom-konceptiója mellett és ellenében kapja meg értelmét. Nemcsak a szokásos összehasonlító eljárásról van itt szó, s még csak nem is a szokványos hatástörténetről.²⁵⁶ Láthattuk: Alexander tudományos tevékenységének szerves része volt irodalomtörténeti munkássága. S esete nem is volt egyedi: Bodnár Zsigmond irodalomtörténeti órái mellett olykor bölcséleti kurzusokat is tartott, Beöthy pedig, jóllehet az esztétika professzora volt, rendszeresen irodalomtörténetről is adott elő. Meglehet, a XIX. századhoz képest a XX. század elejére változást jelentett, hogy a magyar filozófiai élet központi szereplői immáron egyetemi katedráról oktató filozófusok lettek. Mégis úgy tűnik: a professzionalizálódás ellenére a diszciplínák közötti határok még mindig átjárhatók maradtak. Alexander színházi és kulturális tevékenysége emellett még egy olyan magatartásmodellt követett, amely az egyetemi professzornak megengedte, hogy a szűk szakmai közönségnél tágabb nyilvánosságnak

is legyen mondandója.²⁵⁷ A magyar eszmetörténetnek egy hosszú szakasza, illetve számos szereplőjének munkássága maga támasztja tehát azt az igényt, hogy ne kizárólag szakfilozófusi szemellenzővel, valamilyen önálló, zárt filozófiafogalomból kiindulva vizsgáljuk filozófusait, s közben ne zárjunk ki minden egyéb szempontot „ez nem filozófia” indokkal az elemzésből. Ők maguk aligha csak így néztek magukra.

S végül: jó volna, ha a filozófustársadalmon belül is nőne a magyar filozófia története iránt érdeklődők köre. Mindaddig, amíg a jelenleginél szélesebb körben nem lesz legalább érintőleges módon a filozófiai közbeszéd része a magyar filozófiai hagyomány, addig kevés a remény például arra is, hogy előbbre jutunk azokban a kanonizációs problémákban, amelyekről a magyar filozófia történészei panaszkodnak: kánonok ugyanis nem úgy keletkeznek, hogy „négy-öt magyar összehajol”. Nagyobb tudományos közösségekben, amely természetes módon bomlik csoportokra és iskolákra, az is kevésbé tűnik kínzóknak, hogy nem sikerül mindenkivel úgymond „megállapodni” (a kifejezés itt legalább részben inadekvát!) egyetlen közös kánonról, hiszen természetes, hogy különböző iskoláknak különbözőek a kánonjai: a „kánon” szónak a többes szám ekképp normál használata. Egy ilyen közbeszéd kialakulását ahhoz hasonlóan is elősegíthetjük, amit a nemzetközi diskurzusokba való bekapcsolódásra javasoltam: például, mivel a hazai filozófusok többsége kanonizált filozófusokat olvas és értelmez, hozzájuk kapcsolódva. Az ilyen kísérletek az elmúlt évben örömtelen megszaporodtak, mégpedig olyan filozófusok közös kontextusba emelésével, mint Husserl és Szilasi Vilmos; Lukács György és Böhm Károly; Lakatos Imre, Molnár Erik és Fogarasi Béla.²⁵⁸ Magam is ezt céloztam, amikor a jelen írás első felében a Babits–Lukács vitával kapcsolatos interpretációs problémát többek között azáltal próbáltam megoldani, hogy új kontextusba, azon reflexiók történeti háttére elé helyeztem, amelyek a magyar filozófia lehetőségességre vonatkoznak.

De nem lehetetlen csak elfelejtett, úgymond másodlagos szerzőkkel sem kísérletezni, ha olyan népesebb tábor tudunk megcélozni, mint például a magyar tudománytörténészeké. Ahogyan Zemlén Gábor teszi, amikor egy XVIII. századi magyar példán mutatja be, hogy az első megközelítésben megmosolyognivalóan másodlagosnak tűnő eklektizmus a nemzetközi *mean stream* álláspontokkal szemben viseltetett moderált szkepszisével valójában olyan válasz a „formálódó nemzetközi tudósközösségekben” kialakuló szektásodásra, amely „segített fenntartani az ismeretelméleti pluralitást a kultúrában”, mi több: „egyben tudásmaximalizáló is [volt], hiszen »részlegesen« sikeres elméleteknek nem adott »teljesen« igazat, még ha egy-egy »szekta« teljes igazságot követelt is magának a retorikájával.” Elemzésével Zemlén azt szemlélteti, hogy a „perifériák” tanulmányozása juttathat új belátásokra a tudomány működését, az ismeretszerzést illetően – csak ennek

A TARTALOMBÓL

Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás

Rácz Lajos

„Kerülöm az akadémiai zsargon használatát.”

Interjú John Robert McNeill környezettörténésszel

Sonnlechner, Christoph

„Ökológiai lábnyomok” a késő középkori Bécsben

Kiss Andrea – Laszlovszky József

Árvíz hullámok a Dunán?

A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor

a késő középkorban és a kora újkorban

Vadas András

Katasztrófa(történet)

Az 1880. évi zágrábi földrendés példája

Magyar Erzsébet

Budapest parkjai, 1870–1918.

A szisztematikus városi zöldfelület-politika megjelenése

Rácz Lajos

Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés?

Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról

AA KORALL Szerkesztőségének

2014. évi tematikus számai:

55. *Nem a ruha teszi?*

(megjelent)

57. *Egyház, társadalom,*

konfesszionalizáció a kora újkorban

58. *Lakások és házak Budapesten, 1870–1945*

A Korall Szerkesztőség elérhetőségei:

terjesztes@korall.org, korall@korall.org, www.korall.org

1113 Budapest, Valkói u. 9.

A 2013-as évfolyamra várjuk az előfizetéseket.

Kérjük, jelezze szándékát a Szerkesztőségnek,

és valamennyi idej számunkat postázzuk Önnek.

Az éves előfizetés ára: 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van

az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával!

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: **Korall Társadalomtörténeti Egyesület**

előfeltétele, hogy „nem »tükrözött« kultúraként tekintünk a hazaira”,²⁵⁹

Az eddigiekből kiviláglik: hogy miről és hogyan írunk, ez attól a tudományos közösségtől is függ, amelynek szánjuk – feltéve, hogy eszmecsere a célunk. Ahogyan a Petőfi-kutatás legfrissebb eredményeit elsősorban a magyar irodalomtörténészek tudják megítélni, úgy valószínűleg Alexander Bernátról szóló nagymonográfiáinknak – hozzon bármennyi újat is az eddigi szakirodalomhoz képest – sem a német vagy angol ajkú olvasó a legmegfelelőbb közönsége. Ez nem azt jelenti, hogy külföldön magyar témákról alacsonyabb színvonalon kellene beszélnünk, hanem azt, hogy a különböző kommunikációs közösségeket nem ugyanaz és nem ugyanúgy érdekli. (Egy konferencia-előadást is másképpen készítünk elő annak függvényében, hogy irodalmárok, nyelvészek vagy filozófusok ülnek-e majd a teremben.) Ezen belül is a sokszor csak általánosságban hivatkozott ún. nemzetközi tudományos szintér sem egynemű: egyetlen absztrakt közönséggel és egységes értékelési rendszerrel; hanem az irányzatok és felfogások mellett – ami persze evidencia – kisebb-nagyobb régiókra is bomlik: a magyar filozófiatörténet más aspektusaira lehet érzékeny a szűkebb értelemben vett közép-, illetve kelet-közép-európai közönség, mint a francia, a német vagy az olasz. Többünk tapasztalata – még sokkal kevésbé helyhez kötött kutatási tárgyak esetében is –, hogy egy már kész tanulmány átültetése egyik nyelvről a másikra sokszor átdolgozásba torkollik. S nemcsak azért, mert időközben változott az álláspontunk, vagy többet tudunk, hanem azért is, mert a nyelvváltással együtt egy másik tudományos közösségbe helyezük át magunkat. E tanulmánynak mind a Lukácsról, mind pedig az osztrák filozófiáról szóló részét másképpen írtam volna meg, ha osztrák kollégáknak szánom – és nem csak azért, mert eltérő háttérismereteket tetelezek fel. □

259 ■ Zemplén Gábor Áron: Eklektikus magyar Faust. *Szépirodalmi Figyelő*, 2013. 3. szám, 62., 63., 61. old.